АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ

МҮАСИР ДӘРСӘ ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР ҺАГГЫНДА

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРИ
М. МЕҺДИЗАДӘНИН
МҮӘЛЛИМЛӘРИН РЕСПУБЛИКА ЕЛМИ-ПРАКТИК
ҚОНФРАНСЫНДА МӘ'РУЗӘСИ.

Бакы — 1970

Сов.ИКП XXIII гурултајынын директивләриндә, һабелә партија вә һөкүмәтин мәктәб һаггындакы сонракы гәрарларында мәктәб тәһсилини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг вәзифәси гојулмушдур. Бунунла әлагәдар олараг, республиканын рәһбәрлији алтында, совет, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларынын, кениш ичтимаијјәтин көмәји илә һазырда мәктәб тәһсилинин бир сыра мүәккәб вә чәтин проблемләрини һәлл едирләр. Үмуми орта тәһсилә кечид; тә'лимин мәзмунунун көкүндән јениләшдирилмәси; мүәллимин елми-сијаси һазырлығыны вә педагожи ихтисаслары јүксәлтмәк саһәсиндә ишин гүввәтләндирилмәси; мәктәбләрин тәдрис-мадди базасынын даһа да мөһкәмләндирилмәси; мәктәб ишинә рәһбәрлијин әсаслы сурәтдә јахшылашдырылмасы вә с. белә проблемләрдәндир.

Мәктәб тәһсили проблемләриндән биринин үзәриндә хүсуси олараг дајанмаг истәјирәм. Сөһбәт тәдрис просесинин ефективлијинин артырылмасындан, даһа конкрет демиш олсаг, дәрсдән — дәрсин јенидән гурулмасындан кедир.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу мәсәлә һеч бир заман индики гәдәр актуаллыг кәсб етмәмишдир. Бәс бунун сәбәби нәдәдир? Мәктәбин Низамнамәсиндә дејилдији кими, дәрс тә'лим-тәрбијә ишинин әсас тәшкилат формасыдыр. Мәктәбин јени Низамнамәсиндә бу һөкм хүсуси бир гүввәтлә сәсләнир. Тәдрисин вә тә,лимин өзүнү әсаслы сурәтдә јахшылашдырмадан, өз нөвбәсиндә, дәрсин ефективлијини чидди сурәтдә јүксәлтмәдән—үмуми орта тәһсили әсил мә'нада һәјата кечирмәк, бүтүн мәктәб ишинин сәвијјәсини јүксәлтмәк мүмкүн дејилдир. Бу, мәсәләнин јалныз бир тәрәфидир. Мүасир тәләбләрә мүвафиг олараг дәрсин јендән гурулмасы, онун ефективлијинин артырылмасы чох мүрәккәб, лакин вахты чатмыш вә һәлл едилмәси тамамилә мүмкүн олан мәсәләдир. Она көрә мүрәккәб мәсәләдир ки, сөһбәт көһнә гајдада ишләмәјә адәт етмиш бөјүк бир мүәллимләр ордусунун, һәмчинин шакирд күтлә-

ләринин иш үсулу вә үслубуну јенидән гурмагдан кедир. Әлбәттә, узун илләр боју мөһкәмләнмиш иш вәрдишләрини сындырмаг лазымдыр ки, тә'лимә зијан вурмасын, иши корламасын, писләшдирмәсин, әксинә ону даһа да јахшылашдырмаға сәбәб олсун.

Дәрсин мүасир тәләбләр әсасында јенидән гурумасы и х т и ј а р и м ә с ә л ә дејилдир. Бу, һәјатымызын бүтүн саһәләриндә баш верән елми-техники ингилабын, ичтимаи инкишафын објектив ганунларындан ирәли кәлән ганунаујғунлугдур.

Биз коммунизм гуруруг. Бунунла әлагәдар олараг, хүсусән фәал, тәшәббүскар, зирәк вә тәнгиди бахымдан дүшүнмәји бачаран јени инсанлар тәрбијә едир вә формалашдырырыг. Онлары мәктәбдә, хүсусән дәрс просесиндә белә һазырламаг лазымдыр. Лакин дәрс өзүнүн һазыркы вәзијјәтиндә бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәји тә'мин едә билмир.

50 ил бундан әввәл Иличин кәнчләрә вәсијјәтини јадымыза салаг. В. И. Ленин инадла охумағы, биликләрә дәриндән јијәләнмәји тәләб едирди. Бунунла јанашы, Ленин кәнчләри әзбәрчиликдән чәкинмәјә чағырырды. О өјрәдирди ки, әлдә едилмиш биликләр шүурун малына чеврилмирсә, дүшүнчәли сурәтдә мәнимсәнилмирсә, бунларын фајдасы јохдур. Кәнчләр нәинки биликләри мәнимсәмәлидир, «һәм дә елә мәнимсәмәлидирләр ки, онлара тәнгиди, дүшүнүлмүш, мүстәгил јанашсынлар» (31-чи чилд, сәһ. 263). Биз рәһбәрин бу көстәришинә һәмишә вә кениш планда әсасланмалыјыг.

Биз һазырда чошгун елми-техники тәрәгги кечиририк: елм вә техника фасиләсиз олараг вә даима артан бир сүр'әтлә инкишаф едир. Һесабламалар көстәрир ки, һәр 10—12 илдән бир елми биликләрин һәчми ики дәфә артыр. Јени биликләрлә силаһланмамаг, јени техникаја јијәләнмәмәк кери галмаг, истеһсалатда әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси ишиндә бир тәманиәјә чеврилмәк демәкдир. Белә чошгун елми-техники тәрәгги шәраитиндә нәинки јалныз орта, һәтта, али тәһсил дә бүтүн өмүр үчүн адамларын јеткинлијинә, һазырлылығына зәманәт вермир. Демәк, али мәктәби битирдикдән сонра да тәһсили давам етдирмәк лазымдыр. Бу, шәхси тәһсил, мүстәгил олараг өз үзәриндә ишләмәк, идеја-елми чәһәтдән инкишаф етмәк үчүн лазым оланлары ахтарыб тапмаг, өјрәнмәк, ихтисас билијини артырмаг вә тәкмилләшдирмәк јолу илә һәјата кечирилир. Бүтүн бунлары бачармаг үчүн, һәр бир кәнч оғлан вә гыз артыг мәктәбдә, дәрсдә јени биликләри мүстәгил ола-

раг әлдә етмәк јолларын өјрәнмәли, јени биликләр газанмаг просесинин өзүнә мараг көстәрмәли, кифајәт гәдәр тәфәккүр апаратына, мөһкәм, мүстәгил иш, бачарыг вә вәрдишләринә јијәләнмәлидир. Лакин дәрс өзүнүн һазыркы вәзијјәтиндә буна имкан вермир. Ән'әнәви дәрс, башлыча олараг, шакирдләрә һазыр шәкилдә верилән биликләрин јадда галмасына вә гаврадылмасына әсасланыр. К. Д. Ушинскинин вахтилә илә чох доғру олараг гејд етдији кими, биз онлара охумағы (тә'лим алмағы) өјрәтмирик. Буна көрә дә тә'лимин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар, мүасир дәрсин, тә'лим просесинин, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин мүстәгил тәфәккүр вә әмәли фәалијјәтинә архаланан дајағы, истинадкаһы олмалыдыр.

Елми-техники тәрәгги истеһсалатда әмәјин характерини әсаслы сурәтдә дәјишдирир. Фәһләләрин физики әмәјинин хүсуси чәкиси сүр'әтлә азалыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, автомат хәтләри сазлајычыларын әмәјинин јалныз 13,5% әл илә, 45,9%-и онларын әгли фәалијјәти, галаны исә әгли вә физики әмәјинин вәһдәти илә әлагәдардыр. 1971—1980-чы илләрдә мүәјјән ихтисасла әлагәдар олмајан әмәк ләғв едилмәлидир. Бүтүн бунлар бизим адамлардан чәлдлик, мүрәккәб машынлардан, техноложи просесләрдән јахшы баш чыхармағы тәләб едир; чүнки бизим ишимиз инди ракет, електрон техникасы, сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы илә, кибернетика машынлары илә әлагәдардыр. Белә мүрәккәб машын вә механизмләрлә тәчһиз олунмуш истеһсалатын фәал иштиракчысы јалныз кениш бачарыг вә вәрдишләрә малик, фәалијјәтин бир нөвүндән дикәринә чәлд кечмәк бачарығы олан, тәкчә физики чәһәтдән дејил, һәм дә әгли чәһәтдән инкишаф етмиш адамлар ола биләр. Буна исә адамларын јүксәк тәфәккүр фәалијјәти сајәсиндә наил олмаг мүмкүндүр. Һазыркы шәкилдә дәрсләр шакирдләрдә јухарыда көстәрдијимиз кејфијјәтләрин формалашмасына аз көмәк едир.

Л. И. Брежнев јолдаш Мүәллимләрин Үмумиттифаг Гурултајындакы нитгиндә габагчыл мүәллимләри нәзәрдә тутараг гејд етмишдир:

«Сиз ушаглара ријазијјаты вә ја тарихи, физиканы вә ја ичтимаијјаты, истәнилән һәр һансы башга бир фәнни өјрәдәркән, онлара, јалныз һәјатда лазым олан биликләр вермирсиниз, һәм дә бунунла бирликдә онлара ишләмәји, манеәләри арадан галдырмағы, өзүнә тәнгиди јанашмағы, өз гаршысын-

да бөјүк мәгсәдләр гојмағы өјрәдирсиниз. Башлычасы исә, Сиз онлара мүстәгил дүшүнмәји өјрәдирсиниз».

Әкәр бунлары нәзәрә алмасаг, ушагларымыз һәртәрәфли инкишаф етмәз, елми-техники тәрәгги дөврүндә һәјатын чошгун сүр'әти илә ајаглаша билмәзләр.

Әлбәттә, јени инсанын, јүксәк инкишаф етмиш коммунизм гуручусунун тәрбијә едилмәси вә јетишмәси илә әлагәдар бүтүн проблемләри јалныз дәрслә—дәрсин јенидән гурулмасы илә бағламаг гәтијјән доғру олмаз. Бу, мәсәләни садәләшдирмәк оларды. Јени инсаны бизим социалист дөвләтимизин бүтүн сијаси-игтисади вә мәдәни системи формалашдырыр. Мән тәкчә буну хүсуси гејд етмәк истәјирәм ки, јени инсанын тәрбијәси биздән дәрси, шакирдләрин биликләрлә силаһландырылмасы просесини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмағы тәләб едир.

Дәрсин јенидән гурулмасыны башга, даһа мүһүм бир вәзијјәт дә тәләб едир. Биз јени програмлара кечирик вә бу кечид јахын 2—3 илә баша чатдырылмалыдыр. Хатырлатмаг истәјирәм ки, јени програмлар јени дә методика, тә'лимин мәзмунун һәјата кечирилмәсинә јени јанашма тәләб едир.

Академик Л. Занковун ашағыдакы сөзләри илә разылашмамаг олмаз. О јазыр:

«Әлбәттә, шакирдләри әкәр гајдалары әзбәрләмәјә вә чохлу чалышманы јеринә јетирмәјә чәлб етсәк, јени програмаис методика илә дә кечмәк олар. Лакин сүбут етмәјә һеч бир еһтијач јохдур ки, тә'лимдә бу јол мүсбәт нәтичә верә билмәз». (Народное образование», № 7, 1969, сәһ. 32).

Бу програмлар шакирдләрә јалныз јазы, оху, һесаблама вә с. вәрдишләр ашыламаг үчүн чалышмалар апарылмасыны дејил, һәм дә һәмин вәрдишләрә мүстәгил јијәләнмәји тә'мин едән чалышмалар апарылмасыны тәләб едир; мүрәккәб һадисәләрин јалныз мүәллим вә дәрслик тәрәфиндән тәгдим олунан тәһлилини мәнимсәмәји вә баша дүшмәји дејил, һәм дә һәмин һадисәләрлә әлагәдар мүстәгил тәһлил апармағы, ичтимаи-тарихи вә әдәби характерли һадисәләри, кимјәви вә биоложи просесләрин фактларыны, һадисә вә ганунауј ғунлугларыны, физика вә ријазијјатын ганунларыны, чәмијјәтин вә тәбиәтин инкишаф ганунларыны вә с. тәһлил етмәк, үмумиләшдирмәк бачарығына јијәләнмәји тәләб едир.

Нәһајәт, даһа бир вәзијјәт һаггында. Һазырда фәһлә, мүһәндис вә дикәр пешәләр үзрә әмәјин елми тәшкилиндән һаггы олараг чох данышыр вә јазырлар. Бәс нә үчүн биз буна

е'тинасыз јанашмалыјыг, нә үчүн биз мүәллим әмәјинин јени тәләбләр әсасында әсаслы сурәтдә јахшылашмасына, елми тәшкилинә, онун фајдалы фәалијјәт әмсалынын јүксәлдилмәсинә чалышмајаг.

Бүтүн бунларын һамысы биздән бу мәсәләјә һәмишәкиндән даһа артыг диггәт јетирмәји тәләб едир.

Маариф Назирлијинин коллекијасы 1969-чу илдә Нәриманов рајонундакы 36 вә 39 нөмрәли мәктәбләрдә дәрсләрин тәшкилинин јохлама нәтичәләрини мүзакирә етмишдир. Бу мәктәбләрин мүәллимләриндән бир чохунун тәдрис-педагожи просеси јахшылашдырмагда чох иш көрмәсинә, инадла чалышмасына бахмајараг, мүәллимләрин бөјүк бир гисми һәлә дә көһнә гајдада ишләмәкдә давам едир, дәрсләринин тәшкилини тәкмилләшдирмәк үчүн педагожи мәтбуатда дејиләнләр вә јазыланларла марагланмырлар. Бу мәктәбләрин директорлары Х. Һүсејнова вә Б. Әфәндијев јолдашлар ашкара чыхарылмыш нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрмәмишләр. Әкәр Бакынын бир сыра мәктәбләриндә дәрсләрин тәшкили саһәсиндә белә чидди нөгсанлар һөкм сүрүрсә, һәлә дә көһнә гајдада ишләјән, дәрсләрә мүасир тәләбләр бахымындан јанашылмајан бә'зи кәнд рајонларлнын мәктәбләри һаггында нә демәк олар.

1968—69-чу дәрс илиндә Бакынын ики мәктәби — 27 вә 190 №-ли мәктәбләри дәрсин еффективлијини јүксәлтмәк проблеми үзәриндә ишләмиш вә бу мәсәләјә һәср едилмиш елми-практик конфранс кечирмишләр. Нәтичәләр севиндиричи олмушдур. Кечән дәрс илиндә исә Бакынын 40-дан артыг мәктәби дәрси јахшылашдырмаг проблеми әсасында ишләмәјә кечмиш вә онлар да елми-практик конфранс кечирмишләр. Бу конфранслар һеч дә һәмин мәктәбләрин һамысында мүвәффәгијјәтли олмамышдыр, лакин бүтөвлүкдә нәтичәси бизи севиндирмишдир. Бүтүн бунларын јекуну олараг бу илин мајында Бакыда дәрсин еффективлијини јүксәлтмәк мәсәләсинә һәср олунмуш елми-практик конфранс кечирилмишдир. Конфрансын бөлмәләриндә 50 нәфәрдән артыг мүәллим чыхыш едәрәк дәрси тәкмилләшдирмәк саһәсиндә өз тәчрүбәсиндән данышмышдыр. Бу күн биз јенә дә дәрс мәсәләсинә һәср едилмиш конфранс кечиририк, лакин даһа кениш даирәдә — республика үзрә.

Гејд етмәк лазымдыр ки, елми-практик конфранслар республикамызда габагчыл педагожи тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәси вә јајылмасы јолларындан биринә, мүәллимләр арасында апарылан методик ишин мүһүм формасына чеврилмиш-

дир. Һәр бир мәктәбдә, һәр бир рајонда тә'лим-тәрбијә просесинин мүһүм мәсәләләринә, һәр шејдән әввәл исә, дәрсин ефрективлијинин јүксәлдилмәси мәсәләләринә даир белә конфранслары бундан сонра да кечирмәк лазымдыр.

Дәрсә верилән мүасир тәләбләр һансылардыр?

Әввәлчәдән гејд етмәји лазым көрүрәм ки, дәрсә верилән тәләбләрдән бир чоху һеч дә јени дејил, бу тәләбләр әввәлләрдә дә олмушдур. Лакин һазырки шәраитдә, мәктәбләрин јени тәдрис планы вә програмларына кечмәси илә әлагәдар олараг һәмин тәләбләр, әввәлән, хүсуси актуаллыг, дикәр тәрәфдән исә, хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Бу тәләбләр дәрсин бүтүн әсас чәһәтләринә — онун мәзмунуна, кечилмәси вә гурулмасы методикасына, тәчһизинә, мүәллимин вә шакирдләрин ишинә вә с. аид едилир. Бунлардын һамысы үмумдидактик мәсәләләр олмагла, фәннин спесифик чәһәтинә, мүхтәлиф синиф шакирдләринин јаш хүсусијјәтләри вә билик сәвијјәсинин нәзәрә алынмасы бахымындан дәрсләрдә дәјишдирилир вә конкретләшдирилир. Һазырда дәрси тәкмилләшдирмәјин педагожи мәтбуатда дәфәләрлә јазылмыш ашағыдакы әсас истигамәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир:

Дәрсин идеја-елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәси; дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси; вахтдан сәмәрәли истифадә олунмасы; тәдрис ишинин бөлүшдүрүлмәси; тә'лимин мүасир техники васитәләринин кениш тәтбиги; шакирдләр тәрәфиндән биликләрин мәнимсәнилмәси просесинин дәгиг сурәтдә идарә едилмәси.

Бунларын үзәриндә дајанаг.

Тә'лимин бүтүн мәзмунунда елмилијин, коммунист идејалылығынын вә партијалылығын тә'мин едилмәси дәрсә верилән биринчи дәрәчәли тәләб олмуш вә биринчи дәрәчәли тәләб олараг да галмагдадыр. Методик чәһәтдән дәрс нә чүр јахшы гурулурса гурулсун, бунсуз онун еффективлијиндән һеч бир сөһбәт ачмаға дәјмәз.

Тә'лимин мәзмунунда елмилијин тә'мин едилмәси, јалныз фактларын, нәзәријјәләрин, мүддәаларын вә с. доғрулуғуну нәзәрдә тумур. Буна һеч бир шүбһә ола билмәз.

В. И. Ленин дејирди ки, елм биздә өлү һәрфә вә модаја чеврилмәмәлидир. О, сөзүн әсил мә'насында вә тамамилә мәишәтимизин тәркиб һиссәсинә чеврилмәлидир.

(В. И. Л е н и н, Әсәрләри, III нәшри, чилд 23, сәһ. 447).

Әкәр фәнләрин—елмин әсасларынын тәдриси шакирдләрин тәфәккүрүнү, һиссләрини, мә'нәви аләмини инкишаф етдирмәдән онлара јалныз бачарыг вә вәрдишләр ашыламагла мәһдудлашдырылса, бу, истәнилән нәтичәни верә билмәз. Одур ки, фәнләрин тәдриси просесиндә факт вә һадисәләрә бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә вә гаршылыглы тә'сирдә, даима дәјишмәдә вә инкишафда бахылмасы сон дәрәчә мүһүм вә вачиб шәртләрдәндир.

Тә'лимин јени мәзмунуна кечилмәси илә әлагәдар олараг мүасир дәрсә даһа мүрәккәб вә даһа јүксәк тәләбләр верилир. Мүасир дәрсин бүтүн тәрәфләри бүтөвлүкдә шакирдләрин һәр бир фәнн үзрә јени програмын әсасыны тәшкил едән елми идејалара јијәләнмәсинә сәбәб олмалыдыр. Бу исә шүбһә јохдур ки, тәдрисин елми сәвијјәсини тә'мин едәчәкдир. Мәсәлән, физика курсу үзрә јени програм елә гурулмушудур ки, онун әсасыны маддәнин молекул вә атом гурулушу нәзәријјәси, молекулјар, кинетик вә електрон нәзәријјәси, радиоелектроника, далғалы квант нәзәријјәси, нисбилик нәзәријјәсинин әсаслары, атом вә атом нүвәси физикасы тәшкил едир.

Кимја курсунда елементләрин дөврү системинин даһа там өјрәдилмәсинә, кимјәви әлагә мәсәләләринә даһа артыг диггәт јетирилир.

Биолокија курсунда Дарвинин тәкамүл нәзәријјәсинин дүзкүн тәһлили бәрпа едилмиш; мүасир биолокијанын наилијјәтләринә мүвафиг олараг кенетика вә селексијанын молокулјар әсаслары, һүчејрәнин гурулуш вә функсијасы һаггында мүасир тә'лим вә с. програма дахил едилмишдир.

Ријазијјат програмында материалларын өјрәнилмәсинә функсионал јанашма даһа ардычыл һәјата кечирилмиш, тәбиәтшүнаслыгда вә техникада даһа бөјүк әһәмијјәти олан анлајыш вә методларын мәнимсәнилмәсинә диггәт артырылмышдыр.

Тарихдән јени програмда мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтин јарадылмасы, вәтәнин азадлығы вә мүстәгиллији уғрунда мүбаризәдә халг күтләләринин һәлледичи ролу һаггында дүнјакөрүшү характерли идејалар әсас јери тутур.

Елми әсасларда гурулмуш тарих програмлары шакирдләри инандырмалы вә онларда белә бир әгидә јаратмалыдыр ки, марксизм-ленинизм нәзәријјәси бәшәријјәтин кечдији јолун тәһлили әсасында јаранмышдыр. Партијамыз јени чәмијјәтин гурулмасында, јад идејалара гаршы мүбаризәдә бу идејаны әлдә рәһбәр тутур, дүнјаны јенидән гурмағын елми јолларыны көстәрир.

Бүтүн галан фәнләрин — дилләрин, әдәбијјатын, чоғрафијанын да һәмин емләрин мүасир вәзијјәтиндән ирәли кәлән өзләринә мәхсус принсипиал идејалары вардыр. Тәкрар етмәји лазым көрүрүк ки, бүтүн бу идејалар шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәли, мәнимсәнилмәлидир. Бунларсыз дәрсин елми сәвијјәсини јүксәлтмәк гејри-мүмкүндүр.

Тә'лимин вә о чүмләдән һәр бир дәрсин елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәси фәнләрарасы әлагәјә хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едир. Характерик бир мисал көстәрәк. Нәсими рајонундакы 1 №-ли мәктәбин ичтимаијјат мүәллими Ј. Дадајан јолдаш диалектик вә тарихи материализмин ганунларынын өјрәдилмәси заманы шакирдләрин физика, биолокија, кимја вә с. фәнләрдән алдыглары биликләрә истинад едир. Бу чүр јанашма диалектик вә тарихи материализмин ганунларынын елми доғрулуғуну вә дүзкүнлүјүнү, онларын тә'сир даирәсинин кенишлијини әјани олараг шакирдләрә көстәрир; беләликлә, һәгигәтән, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн, өз биликләрини әмәли ишдә тәтбиг етмәк, мүстәгил олараг конкрет шәраитин конкрет тәһлилини вермәк бачарығынын формалашмасына хидмәт едир.

Һәр бир јени дәрс имкан даирәсиндә мүасир проблемләр, һадисәләрлә, елмин ән јени наилијјәтләри вә методлары илә әлагәләндирилмәлидир. Бу һәлә һамысы дејилдир. Јүксәк елми сәвијјәнин тә'мин едилмәси һәм дә ичтимаи һәјатла, әмәк вә истеһсалатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә сых әлагәнин көстәрилмәси демәкдир.

Тарих, ичтимаијјат, әдәбијјат, чоғрафијанын коммунизм чәмијјәти гуручулуғунда, дүшмән идеја вә идеолокијаларла мүбаризәдә ролуну көстәрмәдән, һәмин фәнләри нечә тәдрис етмәк олар. Ријазијјат, физика, кимја, биолокијанын һазыркы дөврдә техника вә истеһсалатын технолокијасында, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә, космик фәзанын фәтһ едилмәсиндә, мәишәтдә, бүтөвлүкдә һәјатымызда нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрмәдән онлары нечә тәдрис етмәк олар. Бунларсыз биз һәтта политехник тә'лим һагғында да дүшүнә билмәрик.

Мәктәбләрдә, хүсусән физика, кимја вә биолокија үзрә практик ишләрин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну гијмәтләндирмәк чәтиндир. Бу ишләр нәинки биликләри әмәк просесиндә тәтбиг емәк үчүн вәрдишләр јарадыр (бу өзү дә чох вачибдир), һәм дә нәзәријјә илә тәчрүбәнин әлагәләндирилмәсинә сәбәб олур, елми биликләрә мараг доғурур, елмин бир мәһсулдар гүввә кими ролуну гијмәтләндирмәјә әсас верир. Бу чәһәтдән Көјчај шәһәриндәки 1 №-ли мәктәбин биолокија мүәллими Аббас Гурбановун тәчрүбәси чох характерикдир. О, биолокијанын тәдрисиндә практик ишләри һәјатла әлагәләндирмәклә шакирдләрдә јарадычы фикир вә фәннә мараг ојадыр. Аббас мүәллим нөвбәти мөвзунун өјрәнилмәсинә кечәркән һәмин мәсәләнин кәнд тәсәррүфатында, шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндә нә кими әмәли әһәмијјәтә малик олдуғуну мүсаһибә јолу илә ајдынлашдырыр. Елә орадача тәбабәтдә вә кәнд тәсәррүфатында мүшаһидәләр апармаг, мүәјјән тәчрүбә гојмаг, бу вә ја дикәр биткини јетишдирмәк вә с. кими тапшырыглар верир. Онун шакирдләри ахтарышлара бөјүк мараг вә һәвәслә киришир, нәзәријјә илә тәчрүбәнин әлагәләндирилмәсиндә чох заман дәјәрли нәтичәләр әлдә едирләр. А. Гурбанов шакирдләрә мејвә ағачларына мүстәгил олараг чалаг вурмағы, тохумларын чүчәрмәсини мүшаһидә етмәји тапшырмышдыр. О, шакирдләрин топладығы материаллар әсасында көзәл тәчһиз олунмуш кабинет јаратмышдыр. Бурада 400-ә јахын битки нөвү топланмышдыр. Кабинетин чанлы кушәсиндә мүхтәлиф һејванлар вә гушлар бәсләнилир. Практик ишләрин кечирилмәси үчүн кабинетдән там мә'нада истифадә олунур.

А. Гурбановун апардығы практик ишләр шакирдләрин дүнјакөрүшүнү кенишләндирир, биликләрини дәринләшдирир, онларда тәдгигатчылыға мејл ојадыр, фәннә мараг доғурур, дәрс мүвәффәгијјәтини јүксәлдир.

1969—70-чи дәрс илиндә А. Гурбанов јолдашын дәрс дедији синифләрдә 105 шакирдин 85%-и «4» вә «5» гијмәт алмышдыр.

Күрдәмир шәһәриндәки 1 №-ли мәктәбин чоғрафија мүәллими А. Бахшыјев дәрси һәјатла әлагәләндирмәкдә, шакирдләри јашлы нәслин әмәк ән'әнәләринә јијәләндирмәкдә, пешә мејли үзрә мүнтәзәм иш апармаг саһәсиндә чох марглы вә гијмәтли тәчрүбә әлдә етмишдир. О, «Болшевик» совхозунун көркәмли адамлары, республика памбыг—тохума стансијасы вә шәраб заводу илә сых әлагә сахлајыр.

Тә'лим ишини һәјата, бу күнкү керчәклијә јахынлашдырмаға чәһд едән Бахшыјев, колхозчулары вә истеһсалатчылары мәктәбә дә'вәт едир, програмларын тәләби үзрә әввәлчәдән һазырланмыш план әсасында мүәссисәләрә екскурсијалар тәшкил едир. Шакирдләр доғма дијарын мүәссисәләрини, онларын әһәмијјәтини вә халг тәсәррүфатындакы ролуну, һәмин мүәсисәләрдән бу вә ја дикәриндә технoложи просеси вә с. өјрәнирләр. Һәм екскурсија рәһбәри, һәм дә шакирдләр һәр бир

екскурсијаја ирәличәдән мүкәммәл һазырлашырлар. Екскурсијадан сонра јекун сөһбәти апарылыр, бә'зән исә бу ишә хүсуси дәрс ајрылыр. Шакирдләрдә тәдричән өз талејини доғма совхозун вә мүәссисәнин талеји илә һәмишәлик бағламаг мејли јараныр, онларда өз ата-аналарынын башладығы иши давам етдирмәк арзусу гүввәтләнмәјә башлајыр.

Бахшыјевин дәрс дедији мә'зунларын бир чоху, һәгигәтән дә өз доғма кәндиндә галыр, колхозда чалышыр, өз аталарынын ишини давам етдирир.

Һеч дә тәәччүб етмәли дејил ки, Аббас мүәллим артыг бир нечә илдир ки, икиилликсиз ишләјир; сон 5 илдә вахтилә онун дәрс дедији кәнчләрдән 15 нәфәри чоғрафија факүлтәсини битириб, чоғрафија мүәллими олмуш, 6 нәфәри һазырда В. И. Ленин адына АПИ-нин чоғрафија факүлтәсиндә охујур, јетишдирмәләринин әксәријјәти исә (40 нәфәрә јахыны) техники-тә'мир стансијасында ишләјир.

Гасым Исмајылов рајонунун Хојлу кәндиндәки мәктәбин физика мүәллими Низами Динијевин дә иш тәчрүбәси биздә бөјүк бир фәрәһ доғурур. Дәрсләрдә о, шакирдләри јалныз физики һадисә вә ганунларын техникаја, истеһсалата тәтбиги илә таныш етмир, ејни заманда мәктәблиләрдә мүстәгил јарадычылыг ишинә, мүасир физиканын мүрәккәб проблемләрини, онларын техникаја тәтбигини өјрәнмәјә мараг ојадыр. Мүхтәлиф пријом вә методлары тәтбиг етмәк јолу илә о, ушаглара әтраф мүһитә диггәтлә нәзәр салмағы, ону тәһлил едиб гијмәтләндирмәји, һәлли тәләб олунан идраки вә әмәли мәсәләләр дүзәлтмәји өјрәдир. Н. Динијев нагилин мүгавимәтинин онун узунлуғундан, ен кәсијинин саһәсиндән вә материалдан асылы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә һәср едилмиш дәрсдә шакирдләрә белә бир тапшырыг вермишди: ики абонент—бири Бакыдан, дикәри исә Ағстафадан бир-бири илә телефонла данышырлар. Кировабад истигамәтиндә јолда хәтт гырылмышдыр. Сорушулур: хәттин Кировабад шәһәри истигамәтиндә гырылдығыны нечә мүәјјәнләшдирмәк вә бу барәдә нечә хәбәр вермәк олар?

Шакирдләр тапшырығы һәлл етмәк үчүн дәриндән дүшүнмәли олур, газандыглары бүтүн билик чәббәханасындан истифадә едир, рабитәни тә'чили олараг бәрпа етмәк үчүн мүстәгил нәтичә чыхарырлар.

Билликләрин јарадычы шәкилдә тәбиги мәгсәди илә мүәллим шакирдләрә тез-тез електрик мүһәррикини, радиогәбуледичини вә с. гурашдырмағы тапшырыр, һәм дә тапшырығын јеринә јетирилмәсиндә онлара там мүстәгиллик верир. Шакирдләр һәр һансы бир деталы, дәјишән чәрәјан мүһәррикини вә с. јығаркән онларын үзүндән мүстәгил ахтарыш вә јарадычылыгла мәшғул олдуглары ајдын һисс едилир. Шакирдләр мүһәррикин конструксијасы илә таныш олдугдан сонра ону јығыр вә електрик шәбәкәсинә гошуб сынагдан чыхарырлар.

Шакирдләри белә мүһәррикләрлә таныш етмәк үчүн мүәллим онлары Минкәчевир су-електрик стансијасына екскурсијаја апарыр.

VIII синифдә «Трансформаторлар» мөвзусу кечилдикдән сонра колхозун трансформатор гурғусуна екскурсија кечирилир. Електрик монтјору да бураја дә'вәт олунур. Ушаглар трансформаторун ишә салынмасыны мүшаһидә едирләр. Сонра исә онлара садә трансформатор дүзәлтмәк тапшырлыр.

Мүәллимин ушагларда јарадычылыға ојатдығы чошгун һәвәс шакирдләрин мүстәгил олараг һазырладыглары физики чиһазларда өз конкрет тәчәсүмүнү тапмышдыр. «Електрик енержисинин кәнд тәсәррүфатында тәтбиги вә истифадә едилмәси» мөвзусу, даһа доғрусу, гојуну гырхан агрегатдан истифадә олунмасы өјрәнилдикдән сонра шакирдләрдән ики нәфәри фәһләләрин ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн агрегатын бычагларынын сүр'әтлә итиләнмәси һагында тәклиф вермишдир.

Бүтүн бунларын һамысы шүбһәсиз, мүәллимин тәдрис ишинин нәтичәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Кечән дәрс илиндә онун дәрс дедији 175 шакирддән 102 нәфәри, јахуд 60%-и «4» вә «5» гијмәтләрлә охумушдур. Онун шакирдләри республика олимпиадаларында иштирак етмиш, фәхри фәрманлар вә һәвәсләндиричи мүкафатлар алмышлар.

60 №-ли мәктәбин биолокија мүәллими Т. А. Золотинанын гијмәтли тәчрүбәси дә бизи севиндирир. О, өз фәнининин тәдрисини һәјатла, шакирдләрин шәхси тәчрүбәси илә сых әлагәләндирмәјә чалышыр.

«Тохумун әкилмәси» мөвзусуну кечәркән, тохумун дәринә әкилмәсинин онун чүчәрмәсинә тә'сирини тәчрүбә васитәси илә көстәрир, әкинин техники гајдаларыны билмәјин вачиб олдуғуну изаһ едир.

Һүчејрәнин гурулушуну кечәркән шакирдләрә мүстәгил иш просесиндә микроскопдан истифадә етмәји, һүчејрәнин гурулушуну көстәрән препараты һазырламағы вә рәнкләмәји өјрәдир. Кикијена үзрә материалын өјрәнилмәси заманы илк јардым көстәрмәк бачарыг вә вәрдишләри ашылајыр.

«Гида нормасы» мөвзусу һаггында кириш сөһбәтиндән

сонра проблем ситуасијасы јаратмаг мәгсәди илә мүәллим әввәлчә шакирдләрә сәһәр јемәјинин калорилијини мүәјјән етмәјә аид нүмунә көстәрмиш, сонра исә онлара бир кечә-күндүз әрзиндә гәбул етдикләри зүлалларын, јағларын, сулу карбонларын калорисинин мигдарыны һесабламағы вә мүвафиг нәтичә чыхармағы тапшырмышды.

Мүәллимин иш тәчрүбәсиндән белә мисаллары чох кәтирмәк олар. Онун тәчрүбәси көстәрир ки, биткиләрин һәјатла, шәхси тәчрүбә илә әлагәләндирилмәси нә гәдәр вачибдирсә, һәмин биликләрин әсил мә'нада инама чеврилмәсинә наил олмаг да вачибдир.

Елмилик тәләби ичтимаи һадисәләрә јанашмада вә онларын гијмәтләндирилмәсиндә идејалылыг вә партијалылыг тәләби илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Бу исә тарих, ичтимаијјат, әдәбијјат, чоғрафија вә дилләрин тәдрисиндә хүсусилә вачибдир. Бу әлагә онунла изаһ олунур ки, мәһз коммунист дүнјакөрүшү әсил елми дүнјакөрүшдүр. Дәрсин мәзмунун бу кејфијјәти, һәр шејдән әввәл, тәдрис материалында коммунист дүнјакөрүшүнүн идеја вә идејаларынын коммунист әхлагы вә давраныш нормаларынын ајдынлашдырылмасында, Коммунист Партијасы сијасәтинин изаһ едилмәсиндә, совет ичтимаи вә дөвләт гурулушунун үстүнлүкләринин көстәрилмәсиндә, буржуа идеолокијасынын, әхлаг вә сијасәтинин мүртәче маһијјәтинин ифша едилмәсиндә ифадә олунур.

Совет мәктәбиндә бүтүн тә'лим просеси—она истигамәтләнмишдир ки, коммунист идејалары шакирдләрин чанына вә ганына дахил олсун, инама, һәрәкәтә, рәһбәрлијә, идрак васитәсинә вә идеоложи мүбаризә силаһына чеврилсин. Бу мәгсәдлә тә'лим просесини елә гурмаг лазымдыр ки, шакирдләр бу идејалары дахилән дәриндән һисс етсинләр, һәмин идејаларла јашасынлар, бунлары садәчә олараг мәнимсәмәк дејил, һәм дә дәрк етсинләр вә емосионал шәкилдә дуја билсинләр. Мәһз буна көрәдир ки, тә'лимдә емосијанын ролу мәсәләси чох чидди сурәтдә гојулур. Әлбәттә, бу, јени мәсәлә дејилдир. Тә'лимдә мүсбәт емосијаларын лүзумлуғуну, мүһүмлүјүнү нәзәри олараг һамы е'тираф едир, лакин әмәли чәһәтдән ону чох заман һәјата кечирмирләр. Буна көрә дә бә'зән дәрсләрдә чансыхычылыг, биканәлик һөкм сүрүр. Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, һәлә һеч дә бүтүн мүәллимләр вә мәктәб рәһбәрләри дәрк етмәмишләр ки, дәрс вермәк мәһарәти һәм дә шакирдләрдә һәр шејә мараг ојатмағы тә'мин етмәк мәһа-

рәтидир; бу исә јалныз синифдә әһвали- руһијјә јүксәк олдугда мүмкүндүр. Буна көрә дә биз дәрсин јүксәк елми сәвијјәсиндән данышаркән, тә'лимдә емосијалылыг һаггындакы мәсәләнин үстүндән кечмәмәлијик, әксинә, ону хүсуси олараг нәзәрә алмалыјыг.

Кимә мә'лум дејил ки, әкәр шакирдләрдә һәр шеји өјрәнмәјә, елмин сирләринә бәләд олмаға мараг һисси, дидактик вәзифәдән асылы олараг севинч вә ја кәдәр, рәғбәт вә ја нифрәт, ифтихар вә ја биканәлик һисси ојатмадан онлара верилән елми билликләр мөһкәм олмаз, ушагларын мә'нәви аләмини зәнкинләшдирә билмәз.

Сөјләнилән ләри тәсдиг етмәк үчүн мәктәбләримизин һәјатындан истәнилән гәдәр мисал көстәрмәк мүмкүндүр. Лакин, јәгин ки, буна еһтијач јохдур.

Демәк истәјирәм ки, бу мүһүм шәрт јалныз мүасир дәрсә верилән ашағыда көстәрдијимиз мүһүм методик тәләбләр һәјата кечирилдикдә мүвәффәгијјәтлә һәлл едилә биләр.

Дәрсдә бүтүн шакирдләрин мәһсулдар ишлә тә'мин едилмәси, онларын идрак фәалијјәтинин вә мүстәгиллијинин гүввәтләндирилмәси. Бүтүн бунлар дәрсин еффективлијини артырмағын әсас шәртләриндән олмагла, тә'лим просесинин елә бир истинад нөгтәсидир ки, онун васитәси илә шакирдләрин билик сәвијјәсини вә мүвәффәгијјәтини чидди сурәтдә вә гәтијјәтлә јүксәлтмәк олар. Бу, тәзә мәсәлә дејилдир. Габагчыл педагоглар бу барәдә чохдан дүшүнмүшләр. Һәлә К. Д. Ушински «адәтән үч-дөрд шакирдин соргусу илә башланан, дәрс вахтынын јарыдан чоху буна сәрф олунан, башгалары исә чаваб вермәк нөвбәләри кәләнә кими өзләрини тамамилә диггәтсиз олмагда һаглы һесаб едән» дәрси тәнгид едирди. О, дејирди: «Бу чүр методла һәр һансы бир хошбәхт шакирд бүтөв бир һәфтәни, һәр күн алты саат, башында һеч бир фикир олмадан дәрсләрдә мәшғулијјәтсиз кечинә билир, јалныз бу эталәти вә синиф интизамынын тәләб етдији бу күт, мә'насыз—диггәтли бахышы сахламаға чалышыр». (К. Д. Ушински, Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 215, М., 1948).

Синифдә башында фикир, әлиндә мәшғулијјәт олмајан бир шакирд белә отурмамалыдыр.

Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәси о заман тә'мин едилир ки, онлар өзләринин бүтүн гүввәләри илә тә'лим просесинә чәлб олунсунлар; билик газанмагда, бу билликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәкдә, практик ишдә мүәллиминин рәһбәрлији илә мүстәгиллик көстәрсинләр; тәдрис мәсәләләринин һәллини, јени факт вә һадисәләри дәрк етмәк просе-

синдә гаршыја чыхан чәтинликләрин арадан галдырылмасына јарадычылыгла јанашсынлар; бүтүн дәрслә әлагәдар бүтүн тәдрис ишләри илә мәшғул олсунлар. Бунларын һамысы габагчыл мүәллимләрин дәрсләриндә мүхтәлиф формаларда, бүтүн дәрс мүддәтиндә тәдрис ишинин мүхтәлиф садә вә мүрәккәб нөвләриндә өзүнү көстәрир, мүхтәлиф дидактик пријомларын тәтбиги илә шәртләнир; лакин һәр шејдән артыг вә һәр шејдән әввәл, мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин фронтал, груп шәклиндә вә фәрди мүстәгил иш нөвләринин аһәнкдар сурәтдә әлагәләндирилмәсиндә нәзәрә чарпыр. Мүстәгил тәдрис ишләринин нөвләри исә рәнкарәнк ола биләр; китаб үзәриндә мүстәгил иш (дәрсликләр, илк мәнбәләр, мә'лумат китаблары вә с.), јазы ишләри (инша, мәсәлә һәлли вә с.), практик ишләр вә лабораторија ишләри, мүшаһидәләр вә с. бураја дахилдир.

Нәриманов рајонундакы 151 №-ли мәктәбин биолокија мүәллими Л. Н. Оратовскаја чох һаглы олараг дејир ки, «Газанылмыш вәрдишләр, о чүмләдән тәфәккүр вәрдишләри, о заман мөһкәм олур ки, онлар мүәјән дәрәчәдә мүстәгил тәчрүбә илә әлдә едилсин». Мәсәлән, «Маддәләр мүбадиләси вә енержи» мөвзусуну кечәркән мүәллим ассимилјасија вә диссимилјасија һаггында анлајыш вермәклә материалы китабдан өјрәнмәк үчүн там мүстәгиллик верир. Әввәлчәдән јазы тахтасында ајры-ајры бәндләр јазылыр вә шакирдләр диггәтләрини онлара јөнәлдирләр:

1. Ассимилјасија просесинин хүсусијјәтләри.
2. Диссимилјасија просесинин хүсусијјәтләри.
3. Ассимилјасијанын диссимилјасија илә әлагәси.

Мүстәгил ишин бу нөву шакирдләрин гүввәсинә ујғундур вә онлар буну мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирирләр.

Сонра шакирдләрә эксликләрин вәһдәти һаггында фәлсәфи гануну сүбут етмәк тәклиф олунур. Мүәллим шакирддәрдән өзүнүн фикирләшдији чүмләләрлә чаваб вермәји тәләб етмир, мүстәгил дүшүнмәк үчүн шәраит јарадыр.

Закатала шәһәриндәки 2 №-ли интернат мәктәбин чоғрафија мүәллими М. Мәһәррәмов јолдаш шакирдләрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәк саһәсиндә чох гијмәтли тәчрүбә әлдә етмишдир. О, дәрсләрдә вә дәрсдәнкәнар вахтларда тәдгигатчылыг методуну тәтбиг етмәклә, мүстәгил олараг идрак мәсәләләрини јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрә шәраит вә имкан јарадыр.

Мәктәбин јахшы тәчһиз олунмуш метеоролокија мејданчасында мүәллимин тапшырығы үзрә шакирдләр метеороложи вә феноложи мүшаһидә вә тәдгигатлар апарырлар. Шакирдләрин көзү гаршысында тәбиәт керчәклијин дәрк едилмәсинин һүдудсуз бир мејданы кими ачылыр. Бу заман ән мүһүм чәһәт өзүнү онда көстәрир ки, шакирдләрин әмәји өјрәнилән материалын садәчә әјани васитәсинә, иллүстрасијасына чеврилмир, тәбиәт һадисәләринин јени тәрәфләрини ајдынлашдырыр, мадди аләми вә онун һадисәләрини, онларын ганунаујғунлугларыны шүурлу сурәтдә дәрк етмәјә имкан верир.

Мә'лум олдуғу кими, чоғрафијадан јени програмда практик мәшғәләләрә, һабелә доғма дијарын тәбии һадисәләринин өјрәнилмәсинә мүһүм јер верилир. Мәһз бу мәсәләләр М. Мәһәррәмовун дәрсләриндә мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Онун дәрсләриндә әмәли тапшырыглар кениш јер тутур. Мәсәлән, «Атмосфер» мөвзусуну кечәркән о, шакирдләрдән ашағыдакы суаллара чаваб вермәји тәләб едир:

1. Гыш вә јај ајларында јағышларын дүшмәси арасында нә фәрг вардыр?
2. Күнәшин маили бучағы илә температур арасында нә кими гаршылыглы әлагә вардыр? вә с.

Загаталанын јерли тәбии һадисәләринин өјрәнилмәси саһәсиндә М. Мәһәррәмовун тәчрүбәси хүсуси диггәтәлајигдир. Бу мәгсәдлә о, бир сыра екскурсијалар кечирир. Һәмин екскурсијалар заманы шакирдләр тәдгигат характерли тапшырыглары јеринә јетирирләр.

Доғма дијарын тәбии шәраитинин өјрәнилмәси мәгсәди илә објектләрә кечирилән екскурсијаларын материаллары елми-практик әһәмијјәт кәсб едир вә кәнд тәсәррүфаты ишләринин апарылмасында нәзәрә алыныр. Мәсәлән, Тала чајына екскурсија кечирилдикдән сонра шакирдләрин гаршысында тәдгигат характерли бу кими суал вә тапшырыглар гојур:

1. Ајлар үзрә Тала чајынын су режимини тә'јин един?
2. Рајонун игтисадијјатында Тала чајынын нә кими әһәмијјәти вардыр?
3. Чајдан чыхарылан чынгылдан тикинтидә нечә истифадә олунур?
4. Тала чајынын террасы олан Тала дүзәнлији конусунун ен кәсијини һесаблајын.
5. Рајон әразисиндәки торпагларын нүмунәләрини (дағ мешәләри, алп чәмәнләри вә гараторпаг саһәләриндә) анализ един.

Тала чајынын кәнд тәсәррүфатына тә'сири колхоз әкин-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

ләринин вә бағларын шакирдләр тәрәфиндән чајын сулары илә суварылмасы, һабелә дашгынларын экинләрә, јоллара, көрпүләрә зијан вурмасы мәсәләләри илә әлагәли шәкилдә өјрәнилир.

Шакирдләр селин кәтирдији торпағы (кәтирилмә дағ торпагларыны) тәдгиг едир, онларын тәркибини вә һансы әразијә аид олдуғуну тә'јин едирләр.

Шакирдләрин топладыглары бүтүн материал үмумиләшдирилир, системә салыныр вә мәктәб сәркисиндә нүмајиш етдирилир. Бүтүн бу ишләрин јекуну олараг мәктәбдә зәнкин өлкәшүнаслыг музеји јарадылмышдыр.

М. Мәһәррәмовун шакирдләри Владивосток шәһәриндәки 1 №-ли, Свердловск шәһәриндәки 1 №-ли мәктәбләрин өлкәшүнаслыг музејләри илә әлагә сахлајырлар. Мәктәблиләр өз достларындан Узаг Шәргин вә Иттифагымызын Авропа һиссәсинин Орта зонасынын мүхтәлиф фајдалы газынтыларынын, фауна вә флорасынын 45-ә јахын нүмунәсини алмышлар. М. Мәһәррәмовун шакирдләри дә, өз нөвбәсиндә, достларына Загатала рајонунун кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје мәһсулларынын нүмунәләрини көндәрирләр.

М. Мәһәррәмовун дәрс дедији шакирдләрин 70%-нә јахыны «4» вә «5» гијмәтләрлә охујур.

Јени програмлар, өз принсипиал әсаслары илә шакирдләрин идрак, хүсусән тәфәккүр фәалијјәтини һәртәрәфли гүввәтләндирмәји тәләб едир. Бу аксиоманы мүәллимләр вә биринчи нөвбәдә, ибтидаи синиф мүәллимләри јаддан чыхармамалыдырлар. Севиндиричи һалдыр ки, биздә бу мүрәккәб ишин өһдәсиндән усталыгла кәлән габагчыл синиф мүәллимләринин бөјүк бир дәстәси јетишмишдир. Онлардан бири дә Сумгајыт шәһәриндәки 13 №-ли мәктәбин мүәллими Н. Һүсејновадыр. Биринчи синифдә јени програмла ишләјән мүәллим ријазијјат дәрсләриндә мисал вә мәсәлә һәлли заманы шакирдләрин фәалијјәтини һәртәрәфли гүввәтләндирир, әјани васитәдән кениш истифадә едир. Мәсәлә вә мисаллар үзрә рәнкарәнк әјани васитәләрдән истифадә едән шакирдләр онлары чәлд һәлл едирләр.

Мүәллим Н. Һүсејнова пассивлији, сыхынтылығы бүтүн гүввәси илә синифдән кәнар етмәјә чалышыр. Мүәллим дејир: «Әкәр һәр бир мәсәләнин тәркибиндә јенилик олмаса, онун һәлли әгли кәркинлик тәләб етмәз. Тәбиидир ки, белә һалда мәсәлә ушаглар үчүн марагсыз олур».

Бу принсипи әсас тутан мүәллим, дәрс илинин илк күнүндән шакирдләрдә јарадычы марағы мүнтәзәм олараг горујур;

тәклиф олунан мәсәләләри биринчи синиф шакирдләринә ајдын баша дүшмәји өјрәдир, онлары мәсәләләрин сәмәрәли һәлли үчүн мүстәгил олараг вариантлар ахтарыб тапмаға јөнәлдир.

Әјани вәсаитин кениш тәтбиги бу ишдә мүәллимә јахшы көмәк көстәрир. Бунлар нәинки ушаглары јалныз севиндирир вә өзүнә чәлб едир, һәм дә онларда мараг, емосионал әһвалруһијјә доғурур, диггәтләрини фәаллашдырыр, тәфәккүрләрини ојадыр вә беләликлә дә материалын мөһкәм мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур.

Мүәллим Н. Һүсејнованын јарадычы әмәји мүсбәт нәтичәләр верир. Онун I синифдә охујан 36 шакирдиндән 23 нәфәри (70%) кечән дәрс илини «4» вә «5» гијмәтләрлә баша вурмушдур.

Беләликлә, һәр бир шакирдин, бүтүнлүкдә синфин тәфәккүр фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәсинә мүәллимин гајғы көстәрмәси елә бир тәләбдир ки, буну тәтбиг етмәдән чәтин ки, дәрсин еффективлијини јүксәлтмәк мүмкүн олсун. Һәмин тәләби јалныз дикәр тәләбләрин бүтөв бир комплексини һәјата кечирмәклә, һәр шејдән әввәл исә, дәрсин гурулушуну көкүндән јахшылашдырмагла јеринә јетирмәк олар. **Дәрсин гурулушу — онун мүһүм тәшкилати тәрәфидир.** Мән она верилән тәләб үзәриндә, гысача да олса, дајанмаг истәјирәм.

Дәрсин гурулушу дедикдә биз, онун структурасыны, ардычыллығыны, мәрһәләләри арасындакы нисбәти вә һәмин мәрһәләләрин бир-бирини шәртләндирмәсини баша дүшүрүк. Сон заманларда педагожи әдәбијјатда бу барәдә мүбаһисә кедир (Бах: В. Т. Фоменко, «Исследование структуры урока» Душәнбә, «Ирфон» нәшријјаты, 1969-чу ил). Бә'зиләри дејирләр ки, дәрсин структурасыны онун мәрһәләләри дејил, компонентләри — дидактик вәзифәси, тәдрис материалларынын мәзмуну, методик пријомларын системи тәшкил едир. Мәсәләнин белә гојулушу елми практик мә'насыны итирмәсә дә, бу, дәрсин мәрһәләли гурулушундан имтина етмәјә һеч бир әсас вермир. Һәм дә дәрсин компонентләри олан тә'лимин мәзмуну да, методлары да әмәли шәкилдә мәһз онун (дәрсин) һәмин мәрһәләләриндә јеринә јетирилир.

Мә'лум олдуғу кими, биз дидактик вәзифәләрин мүхтәлифлијиндән асылы олараг, дәрсин ајры-ајры типләриндән истифадә едирик. Бә'зи дәрсләрин гаршысында шакирдләрә, әсасән, јени биликләр вермәк вәзифәси гојулур; бә'зи дәрсләр бу биликләри шакирдләрин јаддашында мөһкәмләндирмәк, чалышма вә тәкрар васитәсилә онларда бачарыг вә вәрдиш-

ләр јаратмаг вәзифәсини јеринә јетирир; үчүнчү гисм дәрсләр, әсасән, шакирдләрин фәалијјәтинә нәзарәт етмәк вә онларын билијини гијмәтләндирмәји, нәһајәт, дөрдүнчү гисм дәрсләр бир сыра башга дидактик вәзифәләри әсас тутур. Белә дәрсләр комбинә едилмиш — дөрдмәрһәләли дәрсләр адланыр вә бүтүн синифләрдә, һәм дә һамысындан чох тәтбиг олунур.

Дөрдмәрһәләли дәрсин тәтбиги өзлүјүндә һеч бир е'тираз доғурмур. Лакин бу типдән олан дәрсин мәрһәләләри — ев тапшырыгларынын јохланмасы, јени билијин изаһы, онун мөһкәмләндирилмәси вә ев тапшырыгларынын верилмәси, бир нөв, шаблона чеврилмишдир. Иш о јерә чатмышдыр ки, мүәллим дәрс вахтынын 25—30 дәгигәсини, биринчи мәрһәләјә сәрф едир, дикәр мәрһәләләри исә галан вахтын чәрчивәсинә сығышдырмаға чәһд кәстәрир; нәтичәдә сонраки мәрһәләләрдә шакирдләрин диггәти вә фәаллығы зәифләјир, дәрсин бүтүн кедиши шакирдләрә әввәлчәдән мә'лум олдуғундан онларда мараг азалыр, дәркетмә фәалијјәтләри зәифләјир, интизамсызлыг һаллары баш верир; беләликлә, дәрс нәзәрдә тутулан сәмәрәни верә билмир.

Будур, мүәллим Н. Мирзәханов (Губа рајону) јазыр: «Ән'әнәви дөрдмәрһәләли дәрсдән имтина етмәли олдум...», Т. А. Александрјан (ДГМВ) јазыр: «Биз, дәрсин мүстәгил бир һиссәси олмагла сорғудан, демәк олар ки, тамамилә имтина етмишик. Јохламаны, тәкрары, верилмиш биликләрин мөһкәмләндирилмәсини јени билијин мәнимсәнилмәси илә бирләшдирир, планлы сурәтдә вә тез-тез бир иш нөвүндән дикәринә кечмәклә ушагларын јүксәк идрак фәаллығына наил олмаға чалышырыг».

Дөрдмәрһәләли дәрси јахшылашдырмаг үчүн нә тәләб олунур? Һәр шејдән әввәл, онун мәрһәләләринин гәбул едилмиш невбәлилијиндән имтина етмәк. Дәрсә јалныз сорғудан дејил, јени материалын шәрһиндән, јени биликләрин мөһкәмләндирилмәсини бундан әввәл мәнимсәнилмиш материалын јохланмасы илә бирләшдирмәкдән башламаг педагожи чәһәтдән ишимизә һеч бир зәрәр вермәз. Әкәр мәгсәдәмүвафигдирсә, дәрсә фронтал сорғудан, јахуд евә тапшырыг верилмәсиндән дә башламаг олар. Һәр һалда, дәрсин әввәлиндә 2—3 шакирдин сорғусу үзәриндә чох дајанмајараг һисс едилмәдән бир мәрһәләдән дикәринә кечилмәси даһа мәгбулдур. Бу заман елә етмәк лазымдыр ки, дәрсин тәбии кедиши позулмасын, кечид көзләнилмәз олсун, бүтүн дәрс просесиндә шакирдләр «сәфәрбәр» вәзијјәтдә олсунлар.

Дәрсин дикәр типләринә кәлдикдә исә, гаршыја чыхан

дидактик вәзифәләрдән асылы олараг, онлардан истифадә олунмасы шакирдләрдә јарадычылыг енержисини артырыр, онларын диггәтини сабит вәзијјәтдә сахламаға гүввәтли тә'сир кәстәрир.

Тә'лимин мүхтәлиф метод вә пријомларындан дәрсләрдә истифадә едилмәси һаггында. Бу сон дәрәчә мүһүм вә ејни заманда мүәллимдән бөјүк педагожи усталыг тәләб едән мүрәккәб мәсәләдир. Белә бир һәгигәти јаддан чыхармаг олмаз ки, тә'лимин ефективлијинин гәти сурәтдә јүксәлдилмәси тәдрис (мүәллимин фәалијјәти кими) вә тә'лим (шакирдләрин фәалијјәти кими) метод вә пријомларынын дүзкүн сечилмәсиндән вә дәрсдә онлардан бачарыгла истифадә едилмәсиндән чох асылыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, тә'лимин мүхтәлиф методлары вардыр. Бу методларын тәснифаты илә әлагәдар олараг, һазырда педагокикада мүбаһисәләр давам едир. Һәмин мүбаһисәләрдә гәти е'тираф едилир ки, бу вә ја дикәр тә'лим методуну универсаллашдырмаг олмаз. Јени биликләрин шакирдләрә изаһы, онларын мөһкәмләндирилмәси, билијин гијмәтләндирилмәси вә с. кими дидактик вәзифәләри дүзкүн һәлл етмәк үчүн даһа мүнасиб вә даһа ефектли метод сечмәји бачармаг лазымдыр.

Ушаглара јени билији, һәр һалда, дөрд гајдада вермәк олар. 1) Елә јени биликләр вардыр ки, онлары өјрәтмәк үчүн мүәллим изаһатдан, шифаһи шәрһдән, мәктәб мүһазирәсиндән истифадә етмәлидир. Бүтүн фәнләрин тәдрисиндә бу јолдан истифадә олунур. 2) Башга категоријалы елә биликләр дә вардыр ки, (мәсәлән, ријазијјат, грамматика, тарих вә с. фәнләр үзрә бир сыра биликләр) онлары мүсаһибә јолу илә өјрәтмәк даһа әлверишлидир. Бу, евристик јолдур. 3) Бә'зи биликләри шакирдләр дәрслик вә дикәр әдәбијјат үзәриндә мүстәгил ишләтмәк јолу илә дә ала биләрләр. Бу, јени биликләри мүстәгил олараг ахтарыб әлдә етмәк јолудур. 4) Бир груп биликләри исә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында бу вә ја дикәр тәбиәт һадисәси үзәриндә мүшаһидә апармаг, кимја, физика вә биолокијадан мүхтәлиф тәчрүбәләр гојмаг јолу илә әлдә едә биләрләр. Буна тәдгигат үсулу дејилир.

Көрүндүјү кими, бунлары тәтбиг етмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Лакин онлардан һәр јердә истифадә едилирми? Кәлин кизләтмәјәк ки, мүәллимләрин бир чоху һәлә дә һазыр материалы чансыхычы, шаблон гајдада шәрһ едир, ону (мүәллими) пассив шәкилдә динләмәјә адәт етмиш шакирдләр јени билијин алынмасы вә мәнимсәнилмәсиндә һеч бир фәаллыг,

мүстәгиллик көстәрмирләр. Бүтүн бунлар, шакирдләрдә тәшәббүскарлығын, мүстәгиллијин боғулмасына, онларын тәфәккүр фәалијјәтинин ләнкимәсинә кәтириб чыхарыр. Биликләри һазыр шәкилдә алмаға адәт етмиш кәнч, али мәктәбдә, һәјатда, шәхси тәһсил јолу илә биликләрини дәринләшдирмәк вә тәкмилләшдирмәк лазым кәлдикдә көмәксиз галачагдыр.

Китаб үзәриндә иши, лаборатор мәшғәләләрини, мүшаһидә јолу илә тәдгигатчылыг метод вә формаларыны тәдрис просесинә чәсарәтлә дахил етмәк чох вачибдир. Шакирдләри дүшүнмәјә, ахтармаға, тапмаға мәчбур едән евристик мүсаһибәдән кениш истифадә едилмәлидир. Шакирдләрә мүстәгил график ишләри даһа чох вермәк, онлары мүрәккәб мәсәләләрин һәлли үзәриндә чалышдырмаг, онлара инша јазмағы өјрәтмәк, тәчрүбәчилик иши вәрдишләри ашыламаг лазымдыр.

Сәркиләрә, тарихи јерләрә, истеһсалата, тәбиәтә, музејләрә тез-тез екскурсијалар кечирилмәси чох фајдалыдыр. Мәктәбләрдә, хүсусилә јухары синифләрдә семинар мәшғәләләринә, рефератлар һазырлатмаға, тәдрис-практик ишләрә даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Лүғәтләрдән вә дикәр әлавә әдәбијјатдан истифадә етмәји, план, ичмал тутмағы шакирдләрә чәсарәтлә өјрәтмәк лазымдыр. Әдәбијјат, тарих ичтимаијјат кими фәнләр үзрә илк мәнбәләрдән истифадә етмәк јолларыны мәктәблиләрә тәдричлә өјрәтмәк лазымдыр. Мәктәблиләри лабораторијаларда, е'малатханаларда, мәктәбјаны саһәдә, чоғрафија мејданчасында мүстәгил ишләмәјә чәсарәтлә алышдырмаг, онлара практик әмәк вәрдишләри ашыламаг лазымдыр. Бүтүн бунларсыз шакирдләрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәји тә'мин етмәк чәтиндир, мүстәгил тәфәккүр вә әмәк фәалијјәти бачарығыны формалашдырмаг, «онлара өјрәнмәји өјрәтмәк» чәтиндир. Бүтүн бунлар һеч дә мүәллимин шәрһи, мәктәб мүһазирәси кими методлардан имтина етмәјә кәтириб чыхармыр. Шүбһәсиз, бу методлар да лазымлы вә фајдалыдыр. Елә биликләр вардыр ки, онлары шакирдләрә, хүсусән јухары синиф шакирдләринә јалныз мәктәб мүһазирәси васитәсилә тәгдим етмәк олар. Бу метод шакирдләри али мәктәбин иш системинә һазырлајыр. Демәк, мәктәб мүһазирәси фајдалы методдур, лакин ондан јекнәсәг, чансыхычы шәкилдә истифадә етмәк олмаз. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр мүһазирәни марагла, һәвәслә динләсинләр. Мараглы мүһазирә охумағы бачармаг бөјүк усталыгдыр.

Тә'лимин мүхтәлиф методларынын тәтбигиндә һеч дә дәрси «јүнкүлләшдирмәк», «садәләшдирмәк» мәгсәди гаршыја гојулмамалыдыр. Бунун сәмәрәси олмаз. Унутмамалыдыр ки,

мәктәблиләрин әгли инкишафы мәһз шакирдләр чәтин тапшырыглар үзәриндә ишләдикдә, чәтинликләр гаршысында галдыгда тә'мин едилир. Лакин бу заман синифдә керидә галан шакирдләри дә јаддан чыхармаг олмаз. Мүәллим јени мөвзуну һансы методла шәрһ едирсә етсин, бир дәгигә дә олсун белә шакирдләри нәзәрдән гачырмамалы вә билмәлидир ки, дәрсдә кери галма мүәллимин өз дәрсләриндә елә әлверишли шәраит јарадырлар ки, бүтүн шакирдләр ону бөјүк бир диггәтлә динләјирләр. Мәсәлән, 132 №-ли мәктәбин мүәллими Билгејис Мәммәдова нәинки јалныз мәктәблиләрә әдәбијјатдан дәрин билик верир, һәм дә онлара дүшүнмәји, ән јахшы әдәби әсәрләрдә «һәјат дәрслији»ни көрмәји өјрәдир. Мүәллим Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир вә башга классикләрин әсәрләриндә мүасирлији тапмағы өјрәдир.

Б. Мәммәдованын тәкчә дәрсләринин мәзмунунда дејил, онун иш методларында, шакирдләрин тәдрис ишинин тәшкили јол вә васитәләриндә дә мүасирлик өзүнә кениш јер тапмышдыр. Билгејис мүәллимәнин тәтбиг етдији методик пријомларын спесифик хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, шакирдләрдә јени фикирләр ојадыр, онлара мүстәгил оларaг дүзкүн нәтичәләр чыхармағы, үмумиләшдирмәләр апармағы өјрәдир, биликләрини даима зәнкинләшдирмәләринә хүсуси диггәт јетирир.

Онун дәрс дедији синифләрдә бәдии әсәрләри шакирдләрин өзләри тәһлил едирләр, гаршыја чыхан мүбаһисәләрдә, дискусијаларда фәал иштирак етмәкдән чәкинмир, бундан бөјүк зөвг алырлар. Мәһз мүәллимин өзү мүбаһисә үчүн шәраит јарадыр вә мүбаһисә заманы һәгигәтән нечә ашкара чыхарылдығыны диггәтлә изләјир.

Шакирдләрдә јарадычы тәфәккүрү инкишаф етдирмәк, онларда дүнјакөрүшү системи јаратмаг үчүн мүәллим мүхтәлиф мәгсәд (һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, гәһрәманлыг, мәрдлик вә с.) дашыјан инша-миниатүрләр јаздырыр. Бу мәгсәдлә Билгејис мүәллимә елә мөвзулар сечир ки, бунлар шакирдләрдә совет адамына мәхсус јүксәк кејфијјәтләрин тәрбијәсинә гүввәтли тә'сир көстәрә билсин. Бу саһәдә о, мүәјјән нәтичәләр әлдә етмишдир. Шакирдләрин «Сән..., јалныз сән!», «Вәтәнимлә бирликдә чичәклән», «Сәһәр ачыларкән», «Бир овуч торпаг» вә с. мөвзуларда јаздыглары иншаминиатүрләр фикир орижиналлығы илә фәргләнир, онларын дахили аләмини ашкара чыхарыр, һәр бир шакирди әтраф мүһитә тәнгиди јанашмаға сөвг етдирир, ән башлычасы исә, он-

ларда мүстәгил олараг дүзкүн нәтичә чыхармаг бачарығынын формалашмасына, шакирд характеринин јараныб мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур. Доғрудур, бу иншаларда дәрин, чидди фикирләрлә јанашы, садәлөвһ ушаг фикирләринә дә тәсадүф олунур. Һәмин јазыларын бир чоху үслубча мүкәммәл дејилдир, лакин онлары һәјәчансыз охумаг олмур. Чүнки бу јазылар чох сәмими, тәравәтлидир; кәнч мүәллифләрин фәрди, мүстәгил јарадычылыг иши олдуғуну там ајдынлығы илә көстәрир.

Узун иллардән бәри Б. Мәммәдованын ишиндә мәктәблиләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәјин мөһкәм системи јаранмышдыр. X синиф шакирдләриндән Ариф Јусифов, Фәридә Саламова, Зејнал Мәммәдов вә бир чох башгалары «Азәрбајчан кәнчләри», «Азәрбајчан пионери» гәзетләринин, «Пионер» журналынын фәал мүхбирләридир.

132 №-ли мәктәбин коллективиндә вә Бакынын бир сыра башга мәктәбләриндә белә јарадычы ишләјән мүәллимләр аз дејилдир. Башга бир характерик мисал көстәрәк.

200 №-ли мәктәбин физика мүәллими И. П. Охотина шакирдләрин јарадычылыг фәалијјәтини елә тәшкил едир ки, јени материалын шәрһи заманы онларын әввәлки дәрсләрдә алдыглары биликләрдән, еләчә дә һәјат тәчрүбәләриндән вә мүшаһидәләриндән мәгсәдәмүвафиг шәкилдә истифадә олунур.

И. П. Охотина «Диффузија» мөвзусуна һәср едилмиш дәрсиндә кириш мүсаһибәсини елә истигамәтләндирир ки, шакирдләр јени мөвзунун өјрәнилмәси заманы ашағыдакы суаллара чаваб верә билсинләр:

1. Молекулалар арасында мәсафә олдуғуну һансы тәчрүбәләр сүбут едир?
2. Молекулаларын өлчүсү барәдә нә дејә биләрсиниз?
3. Бүтүн маддәләрин молекулалары ејнидирми?

Сонра мүәллим одекалон ијинин һавада, мүрәккәб дамласынын суда јајылмасы кими садә мисалларла диффузија һадисәсини нәзәрдән кечирмәји, мүшаһидә етдикләри һадисәләри шәрһ етмәји вә ашағыдакы суаллара чаваб вермәји онлара тәклиф едир:

1. Бу ики һадисәдә сиз нә мүшаһидә етдиниз?
2. Сизчә бу, нә үчүн баш верир?

Мүәллим артыг елә бу әсасда да шакирдләри диффузија просеси һадисәси илә даһа дәриндән таныш етмәјә наил олмушду.

Мајеләрин, газларын диффузијасыны даир тәчрүбәләр нүмајиш етдирилдикдән сонра, шакирдләрдә бәрк маддәләрдә дә ејни просесин баш вердијинә инам доғуран «Диффузија» кино фрагментләринә бахыш кечирилир.

Бүтүн ишин кедиши заманы һазырлашан шакирдләр, артыг даһа чәтин суаллара белә сәрбәст чаваб верирләр. Мәсәлән, «Бир маддәнин молекуласынын дикәринә дахил олмасыны нечә изаһ етмәли?» вә ја «Молекулалар һәрәкәтсиз олса иди, диффузија һадисәси баш верәрдими?» кими суаллара шакирдләр сәрраст вә ајдын чаваблар верирләр.

Ишдәки бу ардычыллыг шакирдәрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәк үчүн шәраит јарадыр, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафына сәбәб олур, онларда јарадычылыг әһвал—руһијјәси ојадыр.

Мүәллим шакирдләрә ев тапшырығы олараг мүшаһидәләрдән мүстәгил нәтичәләр чыхармагла әлагәдар бир сыра практик ишләри јеринә јетирмәји тапшырыр.

Дәрсдә проблем ситуасијасы јарадылмасы һаггында.

Бу, чох мүһүм дидактик пријомдур. Шакирдләрин кәркин
тәфәккүр фәалијјәти үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Дәрсдә
проблем ситуасијасы јаратмағын маһијјәти ондан ибарәтдир
ки, јени дәрсин мөвзусу синфин гаршысында шаблон гајдада
(бу, чох һалда шакирдләрдә лагејд мүнасибәт јарадыр) де-
јил, елә кириш мүсаһибәси илә гојулур ки, шакирд ахтарыш
тәләб едән јени вәзифә илә гаршылашыр, ирәли сүрүлмүш
тәдрис проблеминин һәллинин вачиб олдуғуну дәрк едир, би-
лир ки, бунсуз сонракы биликләри мөһкәм мәнимсәмәк олмаз.
Бу чүр јанашма, шүбһәсиз, онларда бөјүк дәркетмә марағы,
һәр шеји дәриндән билмәк һәвәси, јени шејләр өјрәнмәк еһти-
расы доғурур, гаршыја гојулмуш проблемин ачылмасына јө-
нәлдилән кәркин зеһни фәалијјәт үчүн јахшы стимул јарадыр.

190 №-ли мәктәбин (Бакы шәһәри) кәнч физика мүәлли-
ми Адил Гафаров бу пријомдан кениш истифадә едир. Мүәл-
лимин «Фотоеффект» мөвзусундакы дәрси буна характерик
мисал ола биләр. О, шакирдләрә бир-биринин әкси олан тәч-
рүбәләри нүмајиш етдирир. Нәтичәдә, фотоеффектин биринчи
гануну үзрә ишығын тәбиәти ишыг далғалары нәзәријјәси јо-
лу илә изаһ олунур. II вә III ганунлар исә бунун әксидир —
бунлара көрә ишыға маддәнин һиссәчији кими бахылыр. Ша-
кирдләрин гаршысында һәгигәти — ишығын тәбиәти һаггын-
дакы доғру мүддәаны тапмаг проблеми гојулур. Беләликлә,
шакирдләрдә мөвзуну өјрәнмәјә мараг, һәр шеји билмәјә бөјүк
һәвәс ојаныр. Онлар мүәллимин шәрһини динләмәјин вачиб

олдуғуну дәрк едирләр. Демәк, дәрсдә проблем ситуасијасы јарадылмыш олур.

Башга бир мисал. Јевлах шәһәриндәки 1 №-ли мәктәбин чоғрафија мүәллими И. Исмајылов јени материалы мәнимсәмәк просесинә шакирдләрин өзүнү фәал сурәтдә чәлб етмәк методундан истифадә едир ки, бу да шакирдләрин дәркетмә габилијјәтини сәмәрәли сурәтдә инкишаф етдирмәјә имкан верир. О, дәрсдә елә ситуасијалар јарадыр ки, шакирдләр изаһ етмәјә күчләри чатмајан мәсәләнин, мүәллим тәрәфиндән нечә ајдынлашдырылачағыны сәбирсизликлә көзләјирләр. V синифдә «Һава һаггында анлајыш» мөвзусуну кечәркән мүәллим шакирдләрин гаршысында белә бир суал гојур: «Нә үчүн сојуг ахынлар олан јерләрдә атмосфер јағынтылары аздыр?». Әлбәттә, шакирдләр бу суала чаваб верә билмәзләр. Лакин суал онлары дүшүнмәјә, марагландырмаға сәбәб олур. Суалын чавабыны мүәллим өз шәрһиндә билдирир. И Исмајылов «Чографи координатлар» мөвзусуна һәср едилмиш дәрсдә ашағыдакы суалын верилмәси илә проблем ситуасијасы јарадыр: «Фәлакәтә уграмыш кәмијә көмәк етмәк үчүн нәји билмәк лазымдыр?». Шакирдләрин чаваб верә билмәдији бу суал да онларда тәдрис материалына мараг ојадыр вә диггәтләрини гүввәтләндирир.

90 №-ли мәктәбин (Ленин рајону) чоғрафија мүәллими М. А. Јемелјанова дәрсләриндә проблем ситуасијасы јаратмаг тәчрүбәсиндән даһа әтрафлы данышыр. О, јазыр: «Дәрсдә о суал проблемдир ки, шакирд она чаваб верә билмәсин, әввәлки биликләрини садәчә олараг билдирмәклә кифајәтләнсин. V синифдә «Вулканлар вә гејзерләр» мөвзусуну кечәркән синфә белә бир суал верирәм: «Әкәр литосфердә јарыг әмәлә кәлсә вә тәзјиг азалса, магмада нә баш верәр?», «Магма үзә чыхмаға башлајачагдыр», «Сиз нә үчүн бу гәнаәтә кәлдиниз?». Тјубики бир тәрәфиндән сыхаркән диш пастасы нечә чыхырса, бурада да ејни вәзијјәт баш верәчәкдир. Лакин јарығын һәр ики тәрәфиндән тәзјиг чох күчлү олдуғу үчүн магма чох сүр'әтлә үзә чыхачагдыр». Чаваб дүзкүн иди. Бурада проблем ситуасијасы јохдур. Мүәллим башга бир мисал кәтирир. Бу заман шакирдләр суала әввәлки биликләринә истинад едәрәк чаваб верә билмирләр. Онлар кәркин фикри фәалијјәт тәләб едән чәтинлик гаршысында галырлар вә беләликлә дә проблем ситуасијасы јараныр.

«Тропосфердә һаванын гызмасы» јени мөвзунун шәрһинә М. А. Јемелјанова белә бир суалла башлајыр: «Јајда дағә галхан туристләр өзләри илә нә үчүн хизәк көтүрүрләр?». Шакирдләр чаваб верирләр: «Јајда дағларда гар олур, чүнки дағлар сојугдур». «Бәс нә үчүн орада сојугдур?». Бу суала шакирдләр һәлә чаваб верә билмәзләр. Чаваб јени дәрс материалынын ичәрисиндәдир. Одур ки, шакирдләр мүәллимин шәрһини бөјүк мараг вә һәвәслә динләмәли олурлар.

Гаршыда ахтармаг вәзифәсини гојан проблем ситуасијасы јарадан, һәмин проблемин дүзкүн һәлли үчүн бүтүн шакирдләри ахтарыша чәлб едән белә методик јанашманы бүтүн фәнләр үзрә дәрсләрә тәтбиг етмәк мүмкүндүр. Проблеми јалныз мүәллимин изаһаты илә дејил, әввәлдә данышылдығы кими, башга јолларла һәлл етмәк олар. Ән мүһүмү будур ки, јени материалын өјрәнилмәсиндән әввәл синифдә јарадылан ахтарышлы проблем ситуасијасы шакирдләрин фәаллығыны артырыр, дәрсин еффективлијинин јүксәлмәсинә сәбәб олур.

Дәрсдә экс әлагә мәсәләсинә даир. Һазыркы тә'лим системинин гүсурларындан бири дә јени материалы шакирдләрин баша дүшмә дәрәчәсини мүәллимин тез вә күтләви шәкилдә ајдынлашдыра билмәмәсиндә өзүнү көстәрир. Башга сөзлә десәк, экс әлагә о гәдәр дә асанлыгла мүәјјәнләшмир. Экс әлагә дәрсдә шакирдләрин вә мүәллимин фәалијјәтини тәнзим вә тәсһиһ етмәк үчүн лазымдыр. Тә'лимдә о, бир тәрәфдән мүәллимин изаһатынын шакирдәрә нә дәрәчәдә ајдын олуб-олмамасына, дикәр тәрәфдән исә шакирдләрин мүәллими нә дәрәчәдә дүзкүн баша дүшдүкләринә нәзарәт етмәји шәртләндирир. Тә'лим просесиндә мәһз бу чүр экс әлағәнин мүәјјән едилмәси шакирдләрин зеһни фәалијјәтини мүәллимин идарә етмәсиндә, тәдрис-педагожи просеси тәнзим вә тәсһиһ етмәсиндә һәлледичи әһәмијјәтә маликдир.

Шакирдләрин онлара чатдырылмыш материалы баша дүшмәләри дәрәчәсини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә мүәллимин апардығы сорғу бу вәзифәни јалныз гисмән һәлл едир. Чүнки о, синифдәки шакирдәрин анчаг кичик бир һиссәсини сорғу илә әһатә едә билир. Анчаг бу, дәрсин бөјүк бир һиссәсини апарыр.

Вәзифә бундан ибарәтдир ки, мүәллим дәрсин һәр һансы бир анында сон нәфәрәдәк шакирдләрин һамысынын мүәллими нечә баша дүшдүкләрини билсин. Јалныз белә шәраитдә мүәллим ишдәки нөгсанары дүзәлтмәјә, кери галанлары көрмәјә, иш методунда тәсһиһләр апармаға имкан тапа биләр.

Бу мәгсәдлә мухтәлиф пријомлар тәтбиг едилир ки, онлардан бири дә перфокарталардыр.

210 №-ли мәктәбин рус дили мүәллими Н. Г. Салникерин

тәтбиг етдији әкс әлагә пријомларындан бирини нәзәрдән кечирәк.

О, демәк олар ки, бүтүн дәрсләриндә хәбәрдарлыг карточкаларындан вә перфокарталардан истифадә едир. Бунларын көмәји илә һәр бир шакирд мүһакимәсинин дүзкүнлүјү вә ишинин нәтичәләри һагында сигнал верир.

Перфокартадан истифадә етмәклә лексик-грамматик чалышманын јеринә јетирилмәси илә әлагәдар иш нөвләриндәк биринә диггәт јетирәк.

Мүәллим мәтн дахилиндә сөзләр — конкрет вә мүчәррәд исимләр верир. Перфокарт бир вәрәг кағызын үзәринә гојулур. Диктә просесиндә шакирдләр кодлашдырылмыш грамматик фактлары перфокартын јарығындан хач ишарәләри илә гејд едирләр. Сонра перфокарт көтүрүлүр, вәрәгин үзәриндә галмыш хачлар бирләшдирилир. Мүәллим тәрәфиндән чох асанлыгла јохланылан «ачар» алыныр. Бу пријомун тәтбиги нәтичәсиндә мүәллим чох аз бир вахт әрзиндә материалы шакирдләрин мәнимсәмәси һаггында мә'лумат алыр вә онларын бурахдыглары сәһвләри дүзәлтмәк имканы әлдә едир.

Бакынын бир сыра башга мәктәбләриндә дә бә'зи мүәллимләр перфокартларла ишдән истифадә едирләр.

Ашағы синифләрдә кичик тахта лөвһәчикләрдән дә истифадә олунур. Мүәллимин суалына верилән чаваб һәр бир шакирд тәрәфиндән бу тахта лөвһәчијин үзәринә јазылыр. Үстүндә чаваб олан лөвһәчик мүәллим тәрәфиндән ејни заманда бүтүн шакирдләрә көстәрилир. Бу мәгсәдлә машынлардан да истифадә олунур. Характерик бир мисал көстәрәк.

Исмајыллы шәһәриндәки 1 №-ли мәктәбин биолокија мүәллими — Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар мәктәб мүәллими Һачалы Рамазанов V синфин биолокија дәрсләриндә әкс әлагәни ашағыдакы әсасда һәјата кечирир:

1) әввәлчәдән топланмыш коллексијаларла;

2) ушаглар тәрәфиндән һазырланмыш иллүстрасијаларын көмәји илә;

3) әјани васитәләр — натурал шәкилдә биткиләрлә;

4) јај каникулу дөврүндә шакирдләрин һазырладыглары әјани вәсаитлә.

Һәм шакирдләрин фәаллашдырылмасына, һәм дә өјрәнилән материалын бүтүн шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси дәрәчәси һаггында мүәллимин мә'лумат алмасына сәбәб олан әкс әлагә нечә баш верир?

«Көк» мөвзусуну кечәркән мүәллим хүсуси зәрфләрдә олан пајлама материалындан истифадә едир. Шакирдләр мүәллимин суалына чаваб верәркән, һаггында сөһбәт кедән көкү көстәрирләр.

«Јарпаглар», «Көвдәнин гурулушу», «Чичәкләр» мөвзулары кечиләркән дә пајлама материалындан истифадә олунур вә 5—8 дәгигә әрзиндә шакирдләрин билијини, кечилмиш материалын мәнимсәнилмә дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәјә вә зәиф шакирдләрә көмәк етмәјә мүвәффәг олур.

Бүтүн бу мисаллар ајдын көстәрир ки, республикамызын мәктәбләриндә биликләрин мәнимсәнилмәси просесинин идарә олунмасыны јахшылашдырмаг саһәсиндә тәдричән зәнкин тәчрүбә топланылыр.

Беләликлә, ајдындыр ки, бу просесин јалныз дәгиг сурәтдә идарә едилмәси јени материалын баша дүшүлмәсиндә вә мәнимсәнилмәсиндә олан нөгсанлары, кәсир чәһәтләри ашкара чыхармаг вә арадан галдырмаг үчүн мүәллимә имкан верә биләр.

Тәдрис просесини интенсивләшдирмәк мәсәләси һагында

Мә'лум олдуғу кими, бу, јени мәсәлә олмајыб, мәктәб һәјатынын һазыркы шәраитиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тәдрис ишинин интенсивләшдирилмәси мәсәләси барәдә чох сөз демәк олар. Лакин биз онун јалныз бир чәһәти, тәкчә дәрсдә тә'лим просесинин интенсивләшдирилмәси үзәриндә дајанмаг фикриндәјик.

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, әкәр биз дәрсдә проблем ситуасијасы, әкс әлагә јаратмаг нијјәтиндәјиксә, шакирдләрин мүстәгил зеһни иши илә әлагәдар пријомлары вә с. кет-кедә даһа артыг тәтбиг етмәк истәјириксә, онда тәдрис материалларынын кечилмәси үчүн чохлу вахт тәләб олунур. Бу да ајдындыр ки, јени програмлары јүнкүлләшмиш, садәләшмиш һесаб етмәк олмаз. Бәс әлавә вахты һарадан әлдә етмәли? Дәрси вә ја тәдрис мүддәтини узатмаг мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә әсас чыхыш јолу дәрсләрдә тә'лим просесинин интенсивләшдирилмәсиндән ибарәт олараг галыр.

РСФСР-ин Липетск вилајәти мүәллимләри мәһз дәрсләрдә тә'лимин интенсивләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирләр. Онларын тәчрүбәсини мүшаһидә едәнләр дејирләр ки, «Липетск мүәллимләри бүтүн 45 дәгигә әрзиндә шакирдләри там мә'насында ишләмәјә мәчбур етмәк үчүн әлләриндән кәлән һәр шеји едирләр. Зәнк вурулан кими мүәллим дә, шакирдләр дә өз јерләриндә олурлар. Дәрс дәрһал, һеч бир сөзсөһбәтсиз, мүәллимин әввәлчәдән һазырладығы чалышмаларын јеринә јетирилмәсиндән башланыр. Һеч бир тәрпәнишсиз,

сијаһыны охумадан, синифдә кери галанлар һаггында сөһбәт ачмадан... дәрһал ишә башланылыр. Дәрс әввәлдән ахырадәк фасиләсиз олараг, дүшүнүлмүш әмәклә долу олур. Бир чалышма јеринә јетирилдими, ону башга бир тәдрис иши әвәз едир, ондан сонра үчүнчүсү, дөрдүнчүсү кәлир. Ән јахшы чәһәт онда өзүнү көстәрир ки, липетскли мәктәблиләр буна алышмышлар...».

Јени програмлар дәрс просесинин интенсивләшдирилмәсинә мәһз белә јанашмағы тәләб едир. Бакынын Октјабр рајонундакы 18 №-ли мәктәбин биринчи синиф мүәллимәри С. Гулијева вә Г. Г. Караманованын дәрсләриндә мәһз белә бир мәнзәрәни мүшаһидә етдим. Күман едирәм ки, онлар јеканә дејилләр.

Бакыдакы 190 №-ли мәктәбин рус дили мүәллими И. А. Рачинскаја дәрсин һәр бир дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә едир, вахта гәнаәт етмәк мәгсәди илә сыхлашдырылмыш сорғуја кениш јер верир. О, дәрсләриндә, бир гајда олараг, 3—4 шакирд јазы тахтасында тапшырыглары јеринә јетирәркән, галан шакирдләрлә фронтал сорғу апарыр. Бу пријом 8—10 дәгигә әрзиндә ев тапшырығынын нечә јеринә јетирилдијини јохламаға, 5—6 шакирдин билијини гијмәтләндирмәјә вә јени материалы кечмәјә имкан верир. Үмумијјәтлә, онун дәрсләриндә «бошдајанма» һалларына тәсадүф едилмир.

Ачыг дејәк ки, әкәр дәрсин әввәлиндән ахырынадәк шакирдләр мүхтәлиф, дүшүнүлмүш, мәһсулдар ишлә мәшғул олмаға тәһрик едилмәзләрсә, дәрсдә истәнилән мәгсәдә наил олмаг мүмкүн дејил.

Тә'лим просесинин фәрдиләшдирилмәси һаггында.

Бу онунла шәртләнмишдир ки, орта сәвијјәли шакирдә истинад етмәк һеч дә һәмишә көзләнилән педагожи еффекти вермир. Бу мәсәлә һазырда јалныз совет педагогларынын дејил, һәм дә бир сыра харичи өлкә педагогларынын да диггәт мәркәзиндәдир. Фәрдиләшдирмә проблеми биздә вә АБШ, Инкилтәрә, Канада кими капиталист өлкәләриндә мүхтәлиф шәкилдә һәлл едилир. АБШ-да фәнләри шакирдләрин сечмә јолу илә өјрәнмәләри чохдан мөвчуддур. Бу, ушагларын үмуми инкишафынын зәрәринә олан бир јолдур. Сон заманларда фәрди тә'лим үзрә експериментләр кечирилир. Петербург университетин тәрәфиндән апарылмыш експериментдән сонра, онун нәтичәләринин күтләви шәкилдә тәтбиги тәклиф едилмишдир. «Бу тә'лим системи заманы шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләри (габилијјәтләри — М. М.) нәзәрә алыныр вә материалын систематик изаһы һәр бир шакирдин габилијјәтинә ујғунлашдырылыр», һәтта ади мәктәбләрдә ријазијјат елә тәдрис олунур ки, «Мухтәлиф ушаглар мүхтәлиф чалышмалары јеринә јетирирләр». «Бә'зиләри там әдәдләрин чыхылмасыны кечир, дикәрләри онлуг сај системи илә таныш олур, үчүнчүләр кәсрләрин топланмасы илә мәшғул олурлар...» (Бах: «Народное образование—США», 1970-чи ил, хүсуси бурахылыш, сәһ. 21, 17).

Сон заманларда АБШ педагокикасынын јолу илә кедәрәк Канадада груп һалында тә'лим һәјата кечирилмәли олан мәктәбләр һаггында чох сөһбәт кедир. «Бу заман ушаглар јашларындан асылы олмајараг груплашдырылыр вә бурада шакирдләрин фәрди фәргләринә даһа чох диггәт јетирилир». Һәмин мәктәбләрдә «Шакирдләрин ирәлиләмәси онларын мүвәффәгијјәтиндән вә материала јијәләнмәси дәрәчәсиндән асылы олараг һәјата кечирилир. Тәдрис програмыны һәр бир шакирд өз габилијјәтиндән асылы олараг өз сүр'әти илә кечир». (Бах: «Народное образование» журналы, № 9, 1970, сәһ. 111).

Илк бахышда адама елә кәлир ки, бурада елә бир пис чәһәт јохдур. Әслиндә исә ушагларын габилијјәтини тә'јин етмәк үчүн тест методуну тәтбиг емәклә, онлар шакирдләр арасында синфи фәрг гојмаға даһа чох мејл көстәрирләр.

Тә'лимдә фәрдиләшдирмә проблеминин һәлли үчүн апарылан ахтарышларда совет мәктәби бу јолла кетмир. Бу тәләбин дидактик вәзифәләрини биз нечә баша дүшүрүк? Ишин маһијјәтини биз тә'лим просесиндә һәр бир шакирдә фәрди јанашылмасында дејил, онда көрүрүк ки, «орта», «зәиф» шакирдләри ирәли чәкмәк хатиринә күчлүләрин габилијјәтлиләрин ирәлиләмәси ләнкидилмәсин, күчлүләрин сүр'әтлә ирәлиләмәси хатиринә «орта» вә «зәиф» шакирдләр гајғысыз галмасын; синиф үчүн үмуми олан дидактик мәсәләнин һәлли заманы һәр бир шакирдин өз габилијјәтинә мүвафиг олараг ирәлиләмәсинә јол ачылмыш олсун.

Тә'лимин фәрдиләшдирилмәси «фәрди јанашма» дејилдир. Тәкрар демәк истәјирәм ки, синфин гаршысында бир үмуми идрак мәсәләси гојулур, лакин шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсиндән асылы олараг ону һәлл етмәк үчүн тәкчә пријом вә гајдалар фәрдиләшдирилир. Шакирдләрин бир гисминә әсас мәгсәди, онун јеринә јетирилмәси үчүн гајда вә үсуллары билдирмәк кифајәтдир. Башгалары үчүн идракы тапшырыглары мәнтигчә вә гурулушча бир-бири илә бағлы олан ајры-ајры кичик мәрһәләләрә бөлмәк мәгсәдә-

мүвафигдир; бә'зиләри үчүн орта чәтинликли тапшырыглар кифајәтдирсә, башгаларына мүрәккәб тапшырыг вермәк вә бунунла да онларын ирәлиләмәсинә јол ачмаг олар. Дәрсин, демәк олар ки, һәр бир мәрһәләсиндә ев тапшырыгларынын ичрасынын јохланмасы заманы да, шакирдләр мүстәгил ишләри јеринә јетирәркән дә, јени мөвзунун мөһкәмләндирилмәси вә евә тапшырыг вериләркән дә фәрдиләшдирмә апармаг мүмкүндүр.

Ријазијјат мүәллими (Бакыдакы 31 №-ли мәктәб) М. Әскәрованын дәрсиндә һәр бир шакирдин сүр'әтинә мүвафиг олараг онлары ишлә тә'мин етмәкдә фәрдиләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирир. О, вариантлар үзрә мүхтәлиф чәтинликли тапшырыглардан истифадә едир. Лакин буну елә системлә апарыр ки, зәиф вә «орта» шакирдләр нисбәтән зәиф тапшырыглардан даһа мүрәккәб тапшырыглара кечә билсинләр.

Мүәллим фәрди тапшырыгларын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едәркән бүтүн шакирдләрин әгли инкишафыны тә'мин етмәјә имкан јарадыр.

М. Әскәрова шакирдләрдә өз фәннинә мараг вә мәһәббәт һисси ашылајыр. Тәсадүфи дејилдир ки, онун дәрс дедији шакирдләрдән бир чоху рајон вә республика олимпиадаларында галиб кәлмишдир. Фәрәһли һадисәдир ки, 31 №-ли мәктәбин 1968—69-чу дәрс или мә'зунларындан 27 нәфәри али мәктәбләрә дахил олмушдур. Онлардан 4 нәфәри В. И. Ленин адына АПИ-нин физика-ријазијјат факүлтәсини, 1 нәфәри С. М. Киров адына АДУ-нун механика-ријазијјат факүлтәсини сечмиш, 20 нәфәри исә мүхтәлиф техники али мәктәбләрә гәбул олунмушлар.

26 Бакы Комиссары адына рајондакы 162 №-ли мәктәбин ријазијјат мүәллими Нина Тимофејевна Шапошникованын иши дә чох диггәтәлајигдир. Мүәллим тематик план һазырлајаркән һәм зәиф охујан, һәм дә гүввәтли шакирдләрлә апарачағы мүстәгил вә фәрди ишләри дәгиг сурәтдә елә мүәјјәнләшдирир ки, бу, синифдә коллектив ишә манечилик төрәтмәсин.

Будур, VII синфин һәндәсә дәрсиндә бүтүн синфин гаршысында бир вәзифә гојулмушдур: «Параллелолграм чәкмәк. Онун диогоналларынын кәсишмә нөгтәсиндән дүз хәт кечирмәк. Бу дүз хәттин параллелограмын тәрәфләри илә һүдудланмыш парчасынын диогоналларын кәсишмә нөгтәсиндә јарыја бөлүндүјүнү исбат етмәк». Гүввәтли шакирдләр дәрһал мәсәләнин һәллинә башлајырлар. Зәиф охујан шакирдләрлә исә мәсәләни ајдынлашдырмаг үзрә иш апарылыр; параллелограмын диогоналлары һаггында материал тәкрар олунур. Зәифләр

дәрслик үзәриндә ишләркән, мүәллим тапшырығы јеринә јетирмиш шакирдләрин мәсәләни нечә һәлл етдикләрини јохлајыр, онларын әввәлки биликләринә әсасланан әлавә тапшырыг верир. Беләликлә, мүәллим шакирдләрин билијинә вә китаб үзәриндә ишләмәк вәрдишләринә истинад етмәк вә бүтүн шакирдләри ишә чәлб етмәк нәтиҹәсиндә, һәтта зәиф охујан шакирдләрин белә мәсәләни һәлл етмәсинә наил олур. Нәһајәт, бүтүн шакирдләр мәсәләнин һәлли јолуну бир даһа дәриндән баша дүшсүнләр дејә, мүәллим гүввәтли шакирдләрә һәмин мәсәләни ајдынлашдырмағы тәклиф едир.

Товуз рајонундакы А. С. Пушкин адына орта мәктәбин кимја мүәллими М. Гулијев тә'лимин фәрдиләшдирилмәси саһәсиндә гијмәтли тәчрүбә әлдә етмишдир. О, дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрә фәрди јанашыр. Билик сәвијјәләринә вә програм материалыны мәнимсәмә дәрәҹәләринә көрә о, шакирдләри мүхтәлиф груплара бөлүр. Синиф гаршысында гојулмуш үмуми дидактик вәзифәни јеринә јетирмәклә әлагәдар олараг шакирдләрдән һеч бирини нәзәрдән гачырмадан суал вә тапшырыглары онлара фәрди гајдада верир.

Республиканын әмәкдар мәктәб мүәллими М. Гулујевин шакирдләрә фәрди јанашмасы програм материалыны онларын мәнимсәмәси үчүн даһа әлверишли шәраит јарадыр.

Онун педагожи фәалијјәти көзәл нәтиҹә верир. Буна көрәдир ки, М. Гулујевин ишләдији мәктәбдә кимјадан мүвәффәг олмајан бир шакирд белә јохдур.

1969 — 70-чи дәрс илинин сонунда М. Гулијевин дәрс дедији 309 шакирддән 203 нәфәри (70%) кимјадан «4» вә «5» гијмәтләр алмышдыр. Кечән ил һәмин мәктәби битирән 47 мә'зундан 36 нәфәри али мәктәбләрә кимјадан гәбул имтаһанында «4» вә «5» гијмәтләр алмышдыр. М. Гулујевин шакирдләри кимја үзрә республика вә үмумиттифаг олимпиадаларында фәал иштирак едир вә јахшы мүвәффәгијјәт газанырлар.

Тә'лими фәрдиләшдирмәк үчүн тә'лимиң програмлашдырылмасынын бөјүк перспективләри вардыр. Һазырда о, експеримент шәклиндә сынагдан кечирилир. Тә'лимин бу нөвүнүн башга вәзифәләри дә вардыр. Белә ки, програмлашдырылмыш тә'лим шакирдләри биликләрә мүстәгил јијәләнмәси, һабелә дәрсдә экс әлагә үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Тә'лимин програмлашдырылмасынын ики нөвү — машынла вә машынсыз нөвү вардыр. Һазырда тә'лимин програмлашдырылмасы елементләриндән Бакы вә Сумгајыт шәһәрләринин бир сыра мүәллимләри истифадә едирләр.

Сумгајыт шәһәриндәки 12 №-ли мәктәбин ријазијјат мү-

әллими Јагуб Бунјадовун програмлашдырылмыш тә'лим үзрә гојдуғу јарадычы експеримент биздә разылыг һисси доғурур. О, јухары синиф шакирдләри илә бирликдә өјрәдичи-нәзарәтедичи автомат гурғусуну дүзәлтмишдир. Јагуб мүәллимин өз тәчрүбәси һаггында данышачағыны нәзәрә алараг, мән онун тәчрүбәси һаггында бир нечә сөз демәклә кифајәтләнәчәјәм.

Ријазијјат кабинетиндәки лабораторија столларынын үстүндә үзәринә кағыз лент доланан ики ох (валик) олан портатив јешик гурашдырылмышдыр. Лентин үзәриндә типик мәсәләләрин шәртләри вә онларын һәлли гајдалары јазылмышдыр. Бу, кечиләнләри тәкрарламаг үчүндүр. Сонра лентдә мүстәгил иш үчүн мәтн вә үч һазыр чаваб гејд олунмушдур. Чаваблардан бири дүзкүн, галан икиси исә сәһвдир.

Тапшырығы јеринә јетирән шакирд стола бәркидилмиш електрик ачарынын дүјмәсини басыр. Мүәллимин столундакы електрик лампасы дәрһал јаныр; мәсәләнин һәлли дүзкүндүр. Әкәр мәсәлә дүзкүн һәлл едилмәмишдирсә, башга бир лампа јаныр вә бунунла мүәллим шакирдин һансы бөлмәни зәиф билдијини, онун нәји тәкрар етмәк лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирә биләр. Мәсәләни дүзкүн һәлл етмәјән шакирд она нә вахт көмәк көстәриләчәјини көзләмир. О, кағыз ленти јухарыја доғру сүрүшдүрәрәк, мүәллимин разылығы илә мәсәләнин дүзкүн һәллини, онун суалыны охуја биләр вә ону ја мүстәгил, ја да мүәллимин көмәји илә өзү үчүн ајдынлашдыра биләр.

Биринчи тапшырығын өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәләнләр икинчини, үчүнчүнү һәлл етмәјә башлајырлар. Дәрсин ахырында синфин гаршысындакы ишыг лөвһәсинә һәр бир шакирдин билијинә верилән гијмәт көрүнүр.

Беләликлә, мүәллим дәрсдә ејни заманда бүтүн синифлә вә һәр бир шакирдлә ајрылыгда ишләјир. Бу автомат гурғунун дәјәрли чәһәти ондадыр ки, верилмиш програмла јалныз ријазијјатчылар дејил, ана дили, физика, кимја вә дикәр фәнн мүәллимләри дә мәшғул ола биләрләр.

Бунјадовун өзү һеч дә әсассыз олараг гејд етмир ки, өјрәдичи — нәзарәтедичи автомат гурғусунун көмәји илә апарылан тәдрис иши шакирдләрин билик кејфијјәтини јахшылашдырыр, онларда билијә марағы гүввәтләндирир, дәрсдә мүәллимин фәрди иш апармасы үчүн кениш имканлар ачыр, ушаглары диггәтли вә фәал олмаға јөнәлдир.

Бүтүн бунлар дәрс мүвәффәгијјәтинин јүксәлмәсинә;

икинчи ил ејни синифдә галма һалларынын арадан галдырылмасына сәбәб олур.

132 №-ли мәктәбин ријазијјат мүәллими Зејнәб Атакишијева да програмлашдырылмыш тә'лим елементләрини тәтбиг едир. Мүәллим кечәчәји бүтүн материалы ајры-ајры мәнтиги компонентләрә — аз мигдарда информасијалардан ибарәт пајлара бөлүр. Мүәллим бир сыра мөвзулары «Прогрес», «Квадрат функсија», «Ардычыллығын нөвләри» вә с. бу гајда илә бөлүшдүрүлмүшдүр. Һәр бир тәдрис информасијасынын пајы верилдикдән сонра шакирдләрә јохлама иши үзәриндә суал вә һазыр чаваблар олан карточкалар пајланыр. Һазыр чавабларын јығымыны алан шакирд онлары сечир вә карточканын үзәриндә јалныз лазым олан чаваблары сахлајыр. Нәтичәдә мүәллим ишләрин јохланмасыны садәләшдирир, онларын јеринә јетирилмәсинә ајрылан вахты азалдыр, ејни заманда һәр бир шакирд үчүн фәрди сүр'әт вә материалын өдәнилмәсинин фәрди һәчмини (мәсәлән, лазым кәлдикдә әлавә изаһат вермәк) мүәјјән едир.

Шакирдләрин өзүнә нәзарәтини тә'мин етмәк үчүн алгоритмләрлә, јә'ни шакирдин ишини истигамәтләндирән дәгиг ишләниб һазырланмыш тә'лиматларла да мүвәффәгијјәтли иш апарылыр. Бу заман шакирд өз һәрәкәтләринин дүзкүнлүјүнә инаныр, дәрс материалыны дүзкүн баша дүшмәсинә нәзарәт едир, даһа сәмәрәли мәнтигли мүһакимә етмәји өјрәнир.

Бакыдакы 8 №-ли интернат мәктәбдә дә досент Р. Әсәдовун рәһбәрлији илә тә'лимин програмлашдырылмасы истигамәтиндә бөјүк иш башланмышдыр. О өзү дә бу барәдә фикрини сөјләјәчәкдир. Јолдаш Әсәдовун лабораторијасынын бөјүк кәләчәји вардыр. О, тә'лимин програмлашдырылмасынын бу саһәсиндә мәктәбләримиздә мејдана чыхан, јаранан јениликләри үмумиләшдирмәли вә истигамәтләндирмәлидир.

Тә'лимин мүасир техники васитәләринин дәрсдә тәтбиги һаггында. Буна һеч бир сөз ола билмәз ки, јени програмлар јени, мүасир вәсаит истәсә дә, биз ән'әнәви әјани васитәләрдән, чиһаз вә гурғулардан имтина едә билмәрик. Лакин тә'лимин мүасир техники васитәләри — кино, радио, телевизија, филмоскоплар, магнитофонлар, фономүнтәхабатлар вә с. даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бунларын бөјүк әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар шакирдләрә даһа там вә даһа дәгиг мә'лумат вермәјә имкан јарадыр; ән'әнәви тә'лим васитәләри илә нәзәрдән кечирмәк аз мүмкүн олан вә ја һеч мүмкүн олмајан тарихи, кимјәви, биоложи вә с. һадисә вә просесләрә шакирдләрин визуал олараг бахмасыны мүмкүн едир. Бундан әлавә,

онлар шакирдләрдә бөјүк мараг вә фәаллыг јарадыр. Буна көрә дә мүасир мәктәби вә мүасир дәрси нәинки јалныз јахшы тәшкил олунмуш тәдрис кабинетләрсиз, һәм дә мүасир техники васитәләрсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Инди мүәллим синфә јалныз журнал вә мәтбу әјани вәсаитлә — хәритә, плакат вә с. илә дејил, һәм дә валларла, патефонла, магнитофонла, филмоскопла вә с. кедир. Һазырда кабинет системи мәктәбләримизин һәјатына мөһкәм дахил олмушдур вә биз буну һәртәрәфли тәкмилләшдирмәлијик. Јухары синифләрдә бүтүн фәнләр кабинетләрдә, хүсусән техники васитәләрлә тәчһиз олунмуш кабинетләрдә тәдрис олунмалыдыр. Бүтүн мүәллимләр техники васитәләрлә ишләмәји бачармалыдырлар. Бир нечә мисал көстәрәк. 174 №-ли мәктәбин физика мүәллими Б. Ја. Кејлихес дәрсләриндә тә'лимин техники васитәләринин комплексини тәтбиг едир. Ән'әнәви әјани васитәләрдән олан чәдвәлләр, нүмунәләр, тәчрүбә нүмајиши вә чиһазлар, һәрәкәт едән моделләр, схемләрлә јанашы, мүхтәлиф електрон, јарымкечиричи чиһазлар, радио гурғулары, автомат чиһазлар тәтбиг едир.

Мүәллим кинопројексијадан вә бә'зи програмлашдырылмыш тә'лим васитәләриндән нечә истифадә едир?

Мүәллим филм нүмајиш етдирмәк методикасы һаггында мүкәммәл дүшүнүр — нә вахт нүмајиш етдирмәли, ушагларын диггәтини нәјә јөнәлтмәли, бүтүн филми, јохса онун бир һиссәсини (фрагмент) көстәрмәли? Дәрсин һансы һиссәсиндә — јени мөвзуну кечәркән, үмумиләшдирмә вә јахуд мөһкәмләтмә мәгсәди илә, кечилмиш материалын тәкрары, јахуд материалын изаһ едилмәси мәгсәди илә нүмајиш етдирмәли?

Бә'зән филмин нүмајиш етдирилмәсинә башламаздан әввәл мүәллим синфә бир нечә суал верир, һәмин суаллара шакирдләр филмә бахдыгдан сонра чаваб тапырлар.

Б. Ј. Кејлихес фәнләрдән истифадә етмәјин өзүнәмәхсус методикасыны ишләјиб һазырламышдыр. «Ултрасәс», «Радиоверилишләрин физики әсаслары», «Јарымкечиричиләр вә онларын тәтбиги» вә бир сыра дикәр филмләри о јалныз мүвафиг мөвзулары кечдикдән сонра, кечилмиш мөвзунун сон аккорду кими нүмајиш етдирир. «Сәс», «Механики зәрбә», «Газларда молекулјар һәрәкәт», «Илдырым» кими садә филмләри мүәллим мөвзуну шәрһ етмәздән әввәл нүмајиш етдирир вә һәмин филмләр гисмән мүәллимин изаһатыны әвәз едир. Бу филмләрә бахдыгдан сонра шакирдләр өзләри лазыми нәтичәјә кәлир, үмумиләшдирмә апарырлар. Филмләрин бу гај-

дада нүмајиш етдирилмәси бә'зән мүәллимин шәрһиндән јахшы нәтичә верир.

Филм нүмајиш етдириләркән мүәллим диктор мәтнинә тохунмагдан вә һадисәләрин кедиши заманы изаһат вермәкдән мәһрумдур. Бу заман мүәллим филмләри тамамламаг үчүн диафилм вә диопозитивләриндән истифадә едир. Бир сыра мөвзуларын изаһы заманы нүмајиш етдирилән просесин мүәјјән мәрһәләләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк үчүн мүәллим киноколсовкалар тәтбиг едир. Бундан өтрү исә шакирдләрлә бирликдә кинопројектор үчүн садә дајаг дүзәлдилмишдир.

Мүәллим имтаһан апаран машын дүзәлтмиш, бүтүн курс үзрә суаллар вә чавабар, һабелә бу машынла ишләмәк үчүн хүсуси шифрләр һазырламышдыр. Машын истәнилән фәнн үзрә сорғу кечирмәк вә шакирдләрә нәзарәт үчүн тәдбиг едилир.

Физика вә астрономија дәрсләриндә мүвәффәгијјәтлә истифадә олунан бир чох әлдәгајырма чиһазлары (имтаһан едән машын вә онун үчүн суаллар, електрон метроному, фоторелје вә башгаларыны) шакирдләр һазырламышлар.

Мүасир дәрсә верилән, лакин һәлә һамысыны көстәрә билмәдијимиз башлыча тәләбләр бунлардан ибарәтдир. Дәрсә верилән бир сыра башга тәләбләрдән дә данышмаг, мәктәбләримизин һәјатындан чохлу мүсбәт фактлар кәтирмәк оларды. Јухарыда көстәрдијимиз мүасир тәләбләрдән данышыркән биз һеч дә дәрси чәрчивәјә салмаг фикриндә дејилик. Дәрс елә бир иш формасыдыр ки, онда үмуминин гәбул етдијиндән башга, һәр бир габачыл мүәллимин, нечә дејәрләр, өз дәстихәтти изини сахламалыдыр. Буна көрә дә мүхтәлифлик, тәшәббүскарлыг бурада тамамилә тәбиидир. Ајдындыр ки, дәрсләрин кечирилмәси инди даһа мүрәккәб вә мараглы олмушдур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән нә кими нәтичә чыхармаг олар? Биринчиси, бөјүк руһ јүксәклији илә гејд етмәк лазымдыр ки, республикада мүасир методиканын тәләбләринә мүвафиг олараг дәрсләри јенидән гурмағы, тәкмилләшдирмәји өз гаршыларында мәгсәд гојмуш габагчыл мүәллимләрин мүһүм вә гијмәтли һәрәкаты артыг башланмышдыр. Кетдикчә даһа артыг инам јараныр ки, дәрсләрин ән'әнәви гајдада кечилмәси шакирдләрин јүксәк сәвијјәдә мүасир елми биликләрлә силаһландырылмасына сәбәб ола билмәз. О, шакирдләрин идрак фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәсини, мә'нәви аләминин инкишаф етдирилмәсини тә'мин етмәк үчүн аз јарарлыдыр.

Икинчиси, дәрсин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә шәһәр вә кәнд мәктәбләримиздә бөјүк тәчрүбә топланмышдыр ки, бу тәчрүбәни бүтүн мүәллимләрин — һәм тәчрүбәли, һәм дә кәнч мүәллимләрин малы етмәк үчүн ону тә'хирә салмадан үмумиләшдирмәјә башламалыјыг.

Үчүнчүсү, белә нәтичә чыхыр ки, дәрсин тәкмилләшдирилмәси, шаблон јолдан имтина едилмәси һеч дә асан мәсәлә дејил; чәтин ишдир.

Дөрдүнчүсү, дәрс үзәриндә јарадычылыг иши апарылмасында мүәллимләр көмәк көзләјирләр. РХМШ инспектор вә методкабинетләри, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары, республика али мәктәбләринин педагокика вә психолокија кафедралары, Азәрбајчан ДЕТПИ вә бизим мәтбуат органларымыз буну бир ан белә јаддан чыхармамалыдырлар. Ким буну унудурса, о, мүәллимләримиз гаршысында, партија вә һөкумәтимизин Нојабр (1966-чы ил) гәрарындан ирәли кәлән вәзифәләри унутмуш олур.

Бешинчиси, бүтүн халг маариф органлары, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин апараты, јерли ХМШ-лар вә мәктәб рәһбәрләри өзләри үчүн чидди нәтичә чыхармалыдырлар. Биз јаддан чыхара билмәрик ки, мәктәб тәһсилини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәкдә мүәллимләрин ишини јенидән гурмаг, тә'лим методларыны фәаллашдырмаг, дәрсләри тәкмилләшдирмәк һазырда һәлледичи амилдир. Буна көрә дә һәр бир мәктәбин педагожи шурасында, мүәллимләрин методбирләшмәләриндә, рајон (шәһәр) ХМШ шураларында, Маариф Назирлијинин коллекијаларында дәрсин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри көркәмли јер тутмалыдыр. Бунларсыз биз, һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручуларынын тәрбијәси кими мүгәддәс вәзифәнин өһдәсиндән чәтин кәләрик.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг дискусијалар, елми-практик конфранслар, педагожи мүһазирәләр кечирмәк лазымдыр. Мүәллимләрин јанвар мүшавирәләрини бүтөвлүкдә бу мәсәләјә һәср етмәк нәзәрдә тутулмалыдыр.

Әкәр бу күн шаблона јер јохдурса, онда мүәллимдән тәдрис ишинә јарадычы мүнасибәт, тәшәббүскарлыг, усталыг, инадкарлыг, елми вә педагожи биликләрлә мүкәммәл силаһланмаг тәләб олунур. Шүбһә јохдур ки, бүтүн бунлар өз нөвбәсиндә, мүәллимдән күндәлик һазырлыг, һәр бир дәрсә мүкәммәл һазырлашмаг, өз елми-педагожи вә методик сәвијјәсини, педагожи усталығыны јүксәлтмәк үчүн даим ишләмәк тәләб едир.

Бизим совет мәктәбинин габагчыл тәчрүбәси, белә һалда, педагокика елмини јени пријомларла, хүсусән дәрсин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндәки идејаларла зәнкинләшдирмәкдә өз мүсбәт ролуну даһа да гүввәтләндирә биләр.

Шүбһә јохдур ки, бүтүн бунлар партијанын XXIII гурултајынын халг маарифи һаггындакы директивләринин јеринә јетирилмәсинә республикамызын маариф ишчиләринин диггәтини гүввәтләндирәчәкдир. Бу исә Сов.ИКП XXIV гурултајына вә Азәрбајчан КП XXVIII гурултајына бизим ән јахшы һәдијјәмиз олачагдыр.

Мә'рузә Азәрб. ССР МН-нин мәтбәәсиндә рус дилиндә чап олунмуш ејни адлы мә'рузәнин азәрбајчанчаја тәрчүмәсидир.

Јығылмага верилмиш 3/XI-70-чи ил Чапа имзаланмыш 10/XI-1970-чи ил.
Кағыз форматы 60 × 84 1/16 = 1,30 кағыз вәрәги — 2,32 чап вәрәги.
Сифариш 197. Тираж. 350.

Бакы, Азәрб. ССР Маариф назирлијинин мәтбәәси.
7-ич хребтовы күчә 555 квартал.

Министерство просвещения Азербайджанской ССР

О ТРЕБОВАНИЯХ К СОВРЕМЕННОМУ УРОКУ

Доклад министра просвещения Азербайджанской ССР

М. М. Мехти-заде

(на республиканской научно-практической конференции учителей)

(На азербайджанском языке)

Баку—1970.